

J. B. Tavernier

**XVII. asır
ortalalarında
Türkiye
üzerinden
Iran'a
seyâhat**

Tercüman 1001 TEMEL ESER

XVII ASIR ORTALARINDA
TÜRKİYE ÜZERİNDEN
İRAN'A SEYÂHAT

Bu eser
Tercüman
Gazetesi'nin
bir kültür hizmetidir.

**TERCÜMAN GAZETESİ'nin
bir kültür hizmeti olarak
yayınladığı
"1001 TEMEL ESER"
Serisinin
153. kitabı
XVII. ASIR ORTALARINDA
TÜRKİYE ÜZERİNDEN
İRAN'A SEYAHAT**

**KERVAN KİTAPÇILIK
BASIN SANAYİ ve TİCARET A.Ş.
Ofset Tesisleri'nde
dizilmiş ve basılmıştır.
(EYLÜL 1980)**

***XVII. asır
ortalarında
Türkiye
üzerinden
İran'a
seyâhat***

J. B. Tavernier

Çeviren:

Ertuğrul GÜLTEKİN

İSTANBUL

1980

1001 Temel Eser'i iftiharla sunuyoruz

Tarihimize mânâ, millî benliğimize güç katan kütüphaneler dolusu birbirinden seçme eserlere sahip bulunuyoruz. Edebiyat, tarih, sosyoloji, felsefe, folklor gibi millî ruhu geliştiren, ona yön veren konularda “**Gerçek eserler**” elimizin altındadır. Ne var ki, elimizin altındaki bu eserlerden çoğunlukla istifade edemeyiz. Çünkü devirler değişmelere yol açmış, dil değişmiş, yazı değişmiştir.

Gözden ve gönülden uzak kalmış unutulmaya yüz tutmuş -**Ama değerinden hiçbir şey kaybetmemiş, çoğunluğu daha da önem kazanmış**- binlerce cilt eser, bir süre daha el atılmazsa, tarihin derinliklerinde kaybolup gideceklerdir. Çünkü onları derleyip-toparlayacak ve günümüzün Türkçesi ile baskıya hazırlayacak değerdeki kalemler, gün geçtikçe azalmaktadır.

Bin yıllık tarihimizin içinden süzülüp gelen ve bizi biz yapan, kültürümüzde “**Köşetaşı**” vazifesi gören bu eserleri, tozlu raflardan kurtarıp, nesillere ulaştırmayı plânladık.

Sevinçle karşılayıp, ümitle alkışladığımız “1000 Temel Eser” serisi, Millî Eğiim Bakanlığınca durdurulunca, bugüne kadar yayınlanan 66 esere yüzlerce ek yapmayı düşündük ve “Tercüman 1001 Temel Eser” dizisini yayınlamaya karar verdik. “1000 Temel Eser” serisini hazırlayan çok değerli bilginler heyetini, yeni üyelerle genişlettik. Ayrıca 200 ilim adamımızdan yardım vaadi aldık. Tercüman’ın yayın hayatındaki geniş imkânlarını 1001 Temel Eser için daha da güçlendirdik. Artık karşınıza gururla, cesaretle çıkmamız, eserlerimizi gözlere ve gönüllere sergilememiz zamanı gelmiş bulunuyor. Millî değer ve mânâca her kitap ve her yazar bu serimizde yerini bulacak, hiç bir art düşünce ile değerli değersiz, değersiz de değerli gibi ortaya konmayacaktır. Çünkü esas gaye bin yıllık tarihimizin temelini, mayasını gözler önüne sermek, onları lâıık oldukları yere oturtmaktır.

Bu bakımdan 1001 Temel Eser’den maddî hiç bir kâr beklemiyoruz. Kârımız sadece gurur, iftihar, hizmet zevki olacaktır.

KEMAL ILICAK

Tercüman
Gazetesi Sahibi

TA VERNIER VE ESERİNE DAİR

XVII. asrın Marco Polo'su sayılan meşhur Fransız seyyahı Jean—Baptiste Tavernier (1605—1689), Şark ülkelerine yaptığı seyahatlerde gördüklerini, edindiği bilgi ve intibalarını yazdırmak suretiyle, kitap haline getirmiş; büyük bir alâka gören eseri "*Les six voyages de J. —B. Tavernier en Turquie, en Perse et aux Indes*" (Paris, 1677; 1681—2, 1810, 1876) 1977'den itibaren birkaç defa basılmış; ünlü mütefekkir Montesquieu, "*Tran Mektupları*" nı yazarken bu eserden faydalanmıştır.

Tavernier, Anvers'den gelip Paris'te yerleşmiş bir harita satıcısının oğlu olarak bu şehirde doğmuş; babasının dükkânında konuşulanlar, onun ruhunda dünyayı gezme arzu ve ihtirası uyandırmış; onbeş yaşlarında iken baba ocağını terkederek, önce Avrupa'yı bir uçtan bir uca dolaşmış; bu arada 4,5 yıl Macar Kral Naibi'nin hizmetinde bulunmuştur.

Ratisbon'da iken, Kardinal Joseph du Tramblay'den, Filistin'i ziyaret dâveti alan Tavernier, teklifi tereddütsüz kabul edip Viyana—Yanık—Budin—Belgrad—Sofya—Filibe—Edirne yolu ile İstanbul'a gelmiş; ancak refakat ettiği zevatın Kudüs yolculuğuna katılmayıp, İran'a gitmek üzere, Osmanlı başşehirinde onbir ay müsaide bir kervanın hareketini beklemiş; bu arada, şehri gezmiş; âbideleri görmüş, Topkapı Sarayı Haremi hakkında biri Fransız diğeri İtalyan olan iki saray hizmetkârından edindiği bilgilerle "*Nouvelle relation de l'interieur du Serail du Grand Seigneur*" (Paris, 1675) adlı eserini vücuda getirmiştir. Bu eser, Almanca ve İtalyancaya tercüme edilmiştir. (İtalyanca tercümesi G. Livetti tarafından 1682'de yapılmış ve Roma'da yayımlanmıştır).

Tavernier'nin 1632'de yaptığı ilk İran seyahatinde Bolu—Amasya—Erzurum—Erivan yolunu takip ettiği, İran'da yün, kumaş ve mücevherat ticaretiyle büyük bir servet kazandığı ve bir ara Fransa'ya döndüğü bilinmektedir. 1638'de icra ettiği ikinci seyahatinde ise, Marsilya'dan deniz yolu ile İskenderun'a gelmiş, müteakıben Antakya—Halep üzerinden çöl yolunu tutup

Frat'ı tākiben Necef ve Basra'ya ulaşmış, oradan bir sandalla Bendr-i Rîğ'e geçip Kâzerûn—Şîrâz yolu ile İsfahan'a varmış, 1642'de yurduna avdet etmiştir. 1644'de ise Livorno'dan gemi ile İskenderun'a gelip Halep—Telbâşer—Birecik—Urfa—Mardin—Nusaybin—Musul—Şehrîzo—Sinendic—Hemedân yolu ile İsfahân'a varmıştır. 1649'a kadar süren bu üçüncü yolculuktan sonra üç defa (1652—56, 1657—62, 1663—68) daha Şark'a giden Tavernier, Hind ve Endonezya'yı dolaşmış; eşcümle 1652'de Hindistan'ın bugünkü Dekan Haydarâbâd'ı yakınındaki elmas mâdeniyle meşhur Golkonda Krallığı'nı ziyâret etmiş; 1668'de büyük bir servet sahibi olarak Fransa'ya dönmüş; 1669'da XIV. Louis tarafından kendisine asâlet pâyesi verilmiş; 1670'de de İsviçre'nin Vaud kantonunda, Lausanne'ın 21 km. güney—batısında bulunan, Aubonne kasabası baronluğunu satın almıştır. Masraf hacminin artması onu sıkıntıya soktugundan, mâlî durumunu düzeltmek için, mâlik olduğu emtiyayı bir gemiye yükleyip, yeğenine teslim etmiş; acak yeğeni, ona ihanet edip, malları satarak, İsfahan'a yerleşmiştir. Tavernier, borçlarını tasfiye için Aubonne baronluğunu satmaya mecbur olmuştur. Fransa'da protestanlara haklar bahşeden Nantes Freman'ının XIV. Louis tarafından ilgası (1685) üzerine ülkeyi terke mecbur olan Tavernier, ileri yaşına rağmen, Brandenburg prensinin Hind Şirketi Müdürlüğü teklifini kabul etmiş; fakat, yol hazırlıkları sırasında, —ekseriya nakledildiği gibi, Hind yolunda Moskova'da değil— Fransa'dan ayrıldığından beri sığındığı mezhebdâşı Henri Moor'un Kopenhag'daki evinde ölmüştür. (1689).

Tavernier'nin kırk yıla yakın bir zamanda Türkiye, İran, —Ganj'a kadar— Hind ve —Cava'ya kadar— Endonezya'ya yaptığı altı seyahatta, bu ülkelerin din, âdet, idâre, ticaret, para, tarı, vs.si hakkında tesbit ve müşâhedelerini toplayan eseri "Les six voyages..." doğrudan doğruya kendi kaleminden çıkmamış olmasına rağmen, ilgi çekmiş; Fransızcadaki müteaddid baskıları yanında Almanca ve İtalyancaya ("Viaggi delle Turchia...", trc. Giovanni Livetti, I—II, Roma, 1682) çevrilmiştir.

Sunduğumuz tercümeyle esas olan J. —B.— J. Breton'un neşri (Voyages de Tavernier en Turquie, en Perse et aux Indes avec Atlas; Librairie Veuve Lepetit, Paris, 1810; metin, küçük eb'ad da altı cild, resim ve haritalar yedinci cild) nâşirin önsözünden de anlaşılacağı gibi, pek dağınık ve mübhem bir üslûbla kaleme alınan ilk baskısının geniş ölçüde değiştirilmiş şeklidir. Gerçekten ilk neşirde mevcut bazı pasajları ihmal etmesine mukabil, Breton

metni daha sâde ve muntazam bir şekle sokmuş, (J.B.) işaretli ilâvelerle, açıklığa kavuşturmuş ve yine "J.B." remizli sayfa—altı notları eklemiştir.

Bütün bu değişikliklere rağmen, 1810 neşrinin büyük ölçüde Türkiye'yi ilgilendiren I. cildinin Türkçeye çevrilmesi, husûsiyle ticaret yolları, bu yollar üzerindeki şehirler ve insan hayatının bir yabancı gözüyle tasvirinin geniş okuyucu kitlesinin istifadesine sunulması faydalı telakkî olunmuştur.

Tercümede, yer isimleri mümkün mertebe aslındaki bozuk şekliyle değil aslı ve Türkçede tasarruf edildiği şekliyle verilmiş; bâzı mübhem ve muğlak yerleri açıklığa kavuşturmak için notlar eklenmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi, sonunda "J.B." remzi olan notlar, nâşir Breton'unkiler olup, herhangi bir işaret bulunmayanlar Türkçe neşre eklenenlerdir.

TERCÜMEYE ESAS OLAN METNİ NEŞREDEN J. BRETON'UN ÖNSÖZÜ

Tavernier'nin seyahatleri külliyyâtı, bu çeşit eserlerin en geniş ölçüde ilgi çekici ve öğretici menkıbeler ihtivâ edenidir; fakat itiraf etmek gerekir ki okunmaları çoğu zaman pek güçtür. Yazar, zâten yolculukta tâkip edilecek yol hakkında bir çeşit bilgi vermek ve tetkik fırsatını buldukça memleketleri, şehirleri, an'aneleri, halkı tasvir etmek şeklinde belirttiği pek makul yolu her zaman tâkib etmez.

Eserin tamamının üçte ikisini kaleme alan Samuel Chapuzeau ile geriye kalan üçte birini yazan M. de Lamoignon'un sekreteri La Chapelle'in son derece muğlak ve yanlış bir üslûpları vardır.

Bu pek yerinde yaptığımız iki serzenişe, bir asırdan fazla zaman önce mevcut olup, bugünkü gibi olmayan yerler hakkında çoğu zaman eskimiş bilgiler verdiğini, bu yerleri tasvir ettiğini de ilâve edelim.

Bu çeşit kitaplardan, öğrenmenin yanında eğlenmekten başka pek bir şey beklemeyen sosyete insanların, bilhassa hanımların ve gençlerin isteklerine daha uygun bir biçime sokulmağa Tavernier'ninkinden daha lââyık bir seyahat hikâyesi olamazdı.

Tavernier'yi hoşla gitmeyen biçimlerden kurtararak, can sıkıcı tafsilâtı kısaltarak, şüpheli küçük tarihi olayları ayırarak ve gücümün yettiği kadar üslûbunu sâdeleştirerek, İran ve Hind

memleketlerinin eski ve yeni durumunu anlatan bir eser hâline getirmek için çok gayret ettim.

Başka birinin gözlemek fırsatını bulamadığı şeyleri, Tavernier'nin görmüş olduğu aslâ inkâr edilemez; onun gerçekçiliği de hiç şüphe götürmez; görgü tanığı olduğu olayları anlatırken, genellikle, onu böyle vasıflandırmak yerinde olur. Bâzan doğruya benzemeyen veya doğruluğu aslâ ispatlanmamış olaylardan söz ederken, Tavernier'nin aşırı saf görüldüğü doğrudur; fakat bu hikâyeler hemen hemen her zaman yazarın dürüstlüğünü yücelten şüpheli bir ifâdeyle anlatılmışlardır. Bana doğruluğu yeteri kadar ispatlanmış görünmeyen bu olayların pek çoğunu endişe etmeksizin atladım. Bizzat seyyahı yanıltabilen hususu gösterecek, yanlışlığını veya sahteliğini ispatladığım gözlemlerinden bâzılarını zikrettim.

Bu eserde yaptığım düzeltmeler dört çeşittir:

Birincisi, üslûp tashihidir. Gereksiz tekrarları ve işe yaramayan teferruâtı atarak üslûbu tâzeledim, sâdeleştirdim.

İkincisi, önceki yazarların bahsetmedikleri önemli olayları çoğu zaman notlarla ilâve ettim. Bu ilave kısımlar, parantez içinde metne ilâve edilmiş ve sonuna "B—n" sembolü eklenmiştir.

Ancak, eskiyi yeniyle karıştırmamağa çalışarak sâdece Tavernier ile aynı devirde yaşayan birinin ilâve edebileceği açıklamaları yaptım.

Dördüncüsü, metnin arasına sıkıştırılamayacak veya not hâlinde konamayacak kadar uzun daha önemli ilâvelerden ibarettir: Bunları bölümlerin sonuna "ilâve" başlığı altında koydum.

Çalışmamın bu bölümü için en sağlam kaynaklardan, en yakın tarihi olaylardan veya seyahat hikâyelerinden faydalandım.

İlâvelerin en uzununu, son ciltte bulunmaktadır. İki bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde, İran'da yapılan son ihtilâller hakkında tarihî bilgi verilmektedir; ikinci bölümde ise Hindistan'da yapılan ihtilâller anlatılmaktadır.

Bütün bu ilâveler için, İran hakkında Chardin, Hanway, Franklin, Forster... gibi; İngilizlerin Tıppou—Saib'e karşı yaptığı

son harbe dâir ise, Rennell, Taylor... gibi en tanınmış otoritelere başvurdum.

Tavernier'nin seyahatlerini en acı bir biçimde tenkid eden kısım, Tonquin, Japonya hakkında bilgi veren ve Çin Hindi'nde Hollandalıların idaresini anlatan son bölüm olmuştur.

Mademki Tonquin'i ve de Japonya'yı hiç görmediğini, fakat başka hâtıralara başvurduğunu Tavernier itiraf ediyor; o hâlde kendi gözüyle görerek anlatmadığından hâtıraatının bu kısmının yanlışlarla dolu olabileceğini kabul ediyorum. Hattâ, onun metnini, Japonya için Kaempfer ve Thunberg'in; Tonquin için ise, Baron ile P. Alexandre de Rhodes'un metinleriyle dikkatlice karşılaştırdım, Tonquin ile bir dereceye kadar ilgili olan ve "Çin'de Elçi Macartney'in Seyahati" nde bulunan bâzı ilgi çekici tafsîlâtı aktardım.

Doğu ile ilgili adların yazılışında da sıkıntı çektim. Yazarlar bu hususta anlaşılamamışlardır. Yazış farkı o kadar şaşırtıcıdır ki, bâzan iki seyyahın aynı şahsı veya aynı şehri gösterip göstermediğine, insan onları görmeden karar veremez.

M. Langlès, bu hususta pek basit görünen kolay bir usûl benimsemiştir: Doğuya âit isimleri okundukları gibi yazmak. Fakat bu metod da, yazıyı aksanlarla ve telâffuzları belirtmek için "h" ile doldurmak mahzurundan başka, tamamen memnun edici değildir.

Telaffuz aslına uymadığından ve vilâyetlere göre değiştiğinden her türlü mahzuru ortadan kaldıran bir usûl edinmek imkân-sızdır. Ben en yaygın kullanmaya elverişli bir imlâ usûlü seçtim.

Tavernier'nin son mâceraları ve onun öldüğü çağ hakkında burada kısa bir bilgi bulmaları okuyucularımın şüphesiz hoşuna gidecek.

Tavernier, 1605'de Paris'te doğmuştur. Anvers doğumlu olan babası, coğrafya haritaları alıp satardı. Tavernier'nin yazdığı "Giriş" kısmında da görüleceği gibi, çocukken işittiği konuşma-

lar, genç Tavernier'de seyahate karşı büyük bir alâka uyandırdı.

Değerli mücevherler alıp satarak hayatını kazandıktan sonra 1668'e doğru Fransa'ya dönünce, XIV. Louis'den asâlet berâtı almış ve Cenevre Gölü sahillerinde, Berne bölgesinde bulunan Aubonne baronluğunu satın almıştır.

Orada günlerini, inzivada, sessizce geçirmeyi tasarlıyordu; fakat yeğenlerinden birinin ihâneti, Şark'ta bir milyondan daha fazla kâr sağlayacağını umduğu 22.000 Frank değerindeki, gemideki bir yükünün en büyük kısmını kaybettirdiğinden, işleri öyle bir altüst oldu ki kendine sermaye temin etmek için, M. Duquesne'e, mülkünü satmak zorunda kalmıştır. M. Duquesne, bu adı taşıyan ünlü amiralin büyük oğludur. Tavernier, Rusya üzerinden Asya'ya gitmeye karar verdi; fakat seksendört yaşındaki böyle bir adam tarafından pek ilgi çekici bu tasavvur gerçekleştirilirken, ölüm, yakasına yapıştı. Bu tasavvur, ünlü seyyahın ne kadar sağlam yapılı olduğunu, uzun gezilerinin kendisini zayıflatacağı yerde ne kadar güçlendirdiğini gösterir. Tavernier, 1689 yılının Temmuz ayında Moskova'da ölmüştür.

Tavernier, seyahatlerinin yazılması için değişik bir kalem kullanmış olsa bile, düşüncesi ve karakteri dâima orada kendini belli eder. Tavernier'nin halk ağzında "orijinal" denen garip fikirlerin sâhibi olduğu göze çarpar; bir kompliman olsun diye değil, Boileau'nun onun portresinin altına koymak için yazdığı mısraları zikretmek gerekir:

Paris'ten Delhi'ye, Batı'dan Doğu'ya, her yeri,
Birçok defa gezdi gördü bu ünlü Seyyah:
Hind'in ve Hydaspe (Pencâb)'in krallarını sık sık ziyaret etti;
Ganj'in kıyılarında hâlâ saygı ile anılır.
Her yerde fazileti en emin dayanağı olmuştur;
Bugün geri döndüğü ülkemizde,
Güneşin yarattığı en nâdide hâzineleri,
Toplu hâlde gözlerimizin önüne serse de,
Kendisi kadar nâdide hiç bir şey getirmemiştir.

F. Breton

GİRİŞ

Seyahate karşı olan aşkım, pek küçük yaşta başladı. Pek çok bilginin her gün babamla coğrafya hakkında yaptıkları konuşmaları zevkle dinlerdim. Bu konuşmalar bende, bakınadan edemediğim haritalarda gördüğüm memleketlerin bir kısmını gezip görmek arzusunu uyandırmıştır.

Yirmiiki yaşında iken, Avrupa'nın en güzel diyarlarını, Fransa, İngiltere, Hollanda, Almanya, İsviçre, Polonya, Macaristan ve İtalya'yı dolaştım. Bu ülkelerde en çok konuşulan dilleri oldukça iyi biliyordum.

İlk seyâhatimi, I. Jacques'ın saltanat sürdüğü sıralarda İngiltere'ye yaptım. Oradan, babamın vatani Anvers'i görmek için Flandr'a geçtim; Flandr'dan Provinces—Unies (Hollanda)'ye gittim.

Sonra Almanya'ya geçtim. Prag'ı tekrar ele geçirmek için Bohemya'ya doğru yürüyen ordunun harekâtı, bende, savaşa gitmek ve sonuç olarak seyâhatlerimde işime yarayabilecek bir meslek ile ilgili bir şeyler öğrenmek arzusu uyandırdı. Nuremberg'e geleli bir gün olmuştu. Viyana Vâlisinin oğlu olan Hanz Brener adlı bir süvari albayına rastladım. Maiyetinde genç bir Fransızın bulunması kendisini memnun edeceğinden Bohemya'ya kadar beraberinde gitmemi istedi. Birkaç se-

ne sonra bu albayla Viyana'ya gittim; o beni amcası olan ve kendisine "Macar Kral Nâibi" ünvanı verilen Raab Vâlisine takdim etti. Bu vâli, beni evinde, soylu delikanlıların arasında kabul etti. Dört veya beş yıl sonra, dük olan babasının bir heyeti ile Viyana'ya gelen Mantua Prensi, kendisiyle İtalya'ya gelmem için benden söz istedi. Her ne kadar zorlukla da olsa, Kral Nâibi'nin rızasına aldıktan sonra bu teklifi kabul ettim. Âdet üzere, Mantua Prensi bana, bir kılıç, bir at, bir çift tabanca ve içi duka altını dolu bir kese verdi. Fransa sarayından gönderilen M. de Sabran ile yola çıktım; biz sekiz günde Venedik'e vardık. Venedik'te kaldığımız kısa müddet zarfında, o kadar ünlü bu şehri zevkle ve dikkatle inceledim. Bir sürü kanalın üzerinde kurulmuş olması, büyüklüğü, ihtişamı, ticâreti ve yabancıların akın akın gelmesi gibi Amsterdam ile pek benzer yanları olduğundan, içimde taşıdığım Avrupa ve Asya'yı adamakıllı tanımak arzusunun artmasında Venedik şehrinin payı az değildir.

Mantua prensi, dük babasının emrindeki, kumandanı Guiche kontu (1) olan kıt'ada bana bir yer ayarladı. İmparatorluk kuvvetlerinin yaptığı kuşatma sırasında bu görevde kaldım. Askerlik hizmetimi yaptıktan sonra Venedik'e tekrar gittim. Ondan sonra da İtalya'nın bir çok önemli şehrini dolaştım. Marsilya'ya gitmek için Cenova'da gemiye bindim, oradan pek kalmadığım Paris'e geldim.

Polonya'yı görmek istediğimden İsviçre'yi, Almanya'yı kat' ettim ve Aşağı Silezya'dan dönüp geldim. (1658'de), İmparator II. Ferdinand'ın oğlu I. Leopold'ün, mukaddes Roma-Germen İmparatoru olarak taç giyme töreninde Ratisbon'da hazır bulundum.

Ratisbon'a o sırada çeşitli çevrelerden mücevheratçılar gelmişti; onlardan biri, gelişinde, o kadar dehşet verici bir mâcerânın kurbanı oldu ki, bütün saray ona

acıdı. Bu, Avrupa'nın en zengin tüccarının biricik oğluydu. Frankfurt'ta oturuyordu ve babası onu mücevher satması için taç giyme törenine yollamıştı. Yolda çalınır korkusuyla, mücevherleri kendi acentası olan Ratisbon'lu bir Yahudiye, oğluna teslim etmesini emrederek, göndermişti. Delikanlı Ratisbon'a gelince kafayı çekmeğe gitmek için Yahudi ile anlaştı; gece yarısından sonra saat birde birlikte çıktılar; ıssız bir sokaktan geçerken Yahudi zavallı delikanlıyı sekiz on yerinden bıçaklayarak kaldırımlara serdi. Sonra da Frankfurt mücevheratçısına, oğluna, küçük sandığı teslim ettiğini yazıp yakayı kurtaracağım ve delikanlıyı kendisinin öldürmüş olacağından kimsenin şüphe etmeyeceğini umdu. Fakat Allah'ın izniyle, aynı akşam cinayet anlaşıldı. Delikanlı henüz yaşıyordu; onu hemen Yahudi ile eğlendikleri kabareye götürdüler. Evdeki şahıslar kendisini tanıdılar. Delikanlı hiç bir şey söyleyemeden, en ufak bir bilgi veremeden, az sonra son nefesini verdi; böylece katil anlaşıldı, yakalandı ve suçunu itiraf etti. Kuduran köpeklerin karnını parçalayarak yemeleri ve ona binbir acı ile can çektişmeleri için koskocaman iki köpeğin arasında baş aşağı asılmaya mahkûm edildi. Bu, bir Hristiyanı öldüren bir Yahudiye karşı eski bir imparatorluk kanunlarının emrettiği işkence cezâlarından biridir.

Bununla beraber Ratisbonlu Yahudiler, İmparatoriçe ve iki prensese kararın değiştirilmesini ve suçlunun daha küçük bir cezâya çarptırılmasını sağlayacak kadar büyük hediyeler sundular. Fakat şimdiki ceza, eskisinden daha az şiddetli değildi. Suçlu, şehrin çeşitli meydanlarına götürölerek vücudunun çeşitli yerleri kızgın demirle dağlandı; öyle ki, kızgın demir etini kopardıkça, açılan delikten içine erimiş kurşun dökölüyordu. Sonra, şehrin dışına çıkarılıp öldürölü.

Taç giyme töreninden sonra İmparatorun, M. Schmidts'i, Osmanlı sarayına elçi olarak göndereceğini öğrendim. Önce kendisine rafakat etmek hususunda lütufunu istemeğe niyetlendim; fakat sonra fikrimi değiştirdim ve bu seyahati merhum Marechal d'Aumont'un biraderi Chapes papazı ve M. de St. —Liebau ile yapmaya karar verdim.

Bu beyler, Almanyayı terketmeden önce Saksonya Sarayını görmek istediler. Kısa zamanda oraya gittik. Bu seyahatta gördüğüm en dikkate değer şeylerden biri, Augustenbourg şatosu oldu. Bir salon, sâdece yukarıdan aşağı duvarlara asılmış her cinsten hayvan boynuzlarıyla süslüydü. Orada iki küçük boynuzlu bir tavşan başı vardı; eşine ender rastlandığından Danimarka kralı tarafından Électeur'e (2) gönderilmişti. Şatonun avlularından birinde o kadar şaşılacak büyüklük ve genişlikte bir ağaç vardı ki, altına pek çok sayıda masa dizilebiliyordu. Masaları sayamadım; fakat teşrifatçı, bize, bir yıldaki gün sayısı kadar, üçyüzaltmışbeş masanın mevcut olduğunu söyledi. Bu ağacı, daha da hârika yapan şey, kayın ağacı ol^{ması}ydı; yâni, o kadar büyük boyutlara ulaştığı az görülen bir kayın çeşidi. Bu şatonun bir başka hârika yanı ise, en azından yarım saatte, içinden su çekilebilecek kadar derin bir kuyusunun bulunmasıydı.

Chapes papazı ve Mösyö Saint--Liebau, şatonun be-yi tarafından pek mükemmel karşılandılar; beyefendi, onları akşam yemeğine alıkoydu. Büyük bir büfe hazırlanmıştı; büfenin bütün bölmeleri, Saksonya'da bulunan gümüş mâdeni ocaklarından getirilen gayet güzel ve ışık saçan bir taştandı. Alttaki raf, çeşitli büyüklükte, üzerleri gümü, yaldızlı içki kadehleriyle doluydu. Şatonun beyi, bu beylere, Kral XIII. Louis' (1610—1643) nin şerefine, bu kadehlerden hangisi ile içmek isterlense onu, memleketin âdâbına uygun olarak içindekinin

hepsini içmek şartıyla, seçmelerini isteti. Saym Chaps Papazı büyük görünmeyen bir kadehi getirtti; fakat seçtiği kadehi tutunca çok şaşırđı; Bir dokunmakla, ellerinin arasındaki kadeh, güneşte açılan bir l le gibi b y y vermişti. Papaz, kadehin içindekini içmek zorunda kalmamıştı. Zirâ, s rprizine gülmekle yetinen Electeur, onu bağışlamıştı.

Dresden'den Prag'a, Presburg'a ve oradan da (Macaristan'da Türklerin "Yanık" dedikleri) Raab'a geldik. Kardeşinin bana vermiş olduğu mektubu Kral Nâibi'ne teslim ettim ve kendisine Chapes papazı ile Mösyö Saint-Liebau'nun geldiklerini bildirdim. Birkaç yıl emrinde bulunmuş olduğumdan şeref duyduğum için beni tekrar görmüş olmaktan memnun kaldığını belirtti ve kardeşinin kendisinden him ye etmesini istediği şa ısları hoşnut etmek için ise elinden gelen her şeyi yapacağını açıkladı. Ertesi sabah, onları Raab (Yanık)'a götürmesi için üçyüz süvari ve iki saltanat arabası hazırlanmasını emretti.

Biz, Budin (3) Paşasının cevabını sekiz  n gün beklemek zorunda kalmıştık; çünkü iki Fransız beyzade ile maiyetine geçiş izni verip vermeyeceğini öğrenmek için Paşa'ya bir özel haberci göndermesi, Komran (Macarca Komarom; batı dillerinde "Komorn") Vâlisi'nden rica edilmişti. Fransa elçisi olan M. de C sy'nin akrabası olanlara, Osmanlı H k meti'nce geçiş izni veriliyordu. Paşa'nın cevabı, temenni edildiği şekilde gelince biz Komran'a indik; orada V li bize başka gemiler tahsis etti. Komran ile Budin arasında, Avusturya ve Osmanlı İmparatorluğunun sınırlarında elçiler te ti edilirdi.

O zamanlar Macaristan'da bilhassa yabancıların b iraz sıkça kullandıkları yollarda, yolculardan hiç para alınmaması âdetti. Belediye başkanı, yıl sonunda halktan ve devlet hazinesinden temin ettiği gelirden masrafları karşıladı.

Fakat şunu belirtmek gerekir ki, bu misafirperverlik onlara pek masraflı olmuyordu; bu ülkede yiyecekler o kadar ucuzdu ki Belgrad'da ondört kişilik yemek için, günde, iki gümüş para bile ödemiyorduk.

Budin, Tuna'nın sağ yakasındadır. Paşa, geliş haberi-mizi alır almaz, iyi giyinmiş esirler tarafından çekilen atlarıyla yâverini göndermişti. Bu esirlerin arasında iki Parisli vardı; Chapes ile Saint-Liebau, onların âilelerini sorup öğrenince, serbest bırakılmaları için boş yere sekizyüz gümüş paraya kadar teklifte bulundular.

Paşa rahatsızdı; huzuruna çıkmadan önce Budin'de oniki gün kaldık. Paşa, her sabah bize yiyecekler, bir koyun, tavuklar, tereyağı, pirinç ve ekmek; diğer tâze yiyecekleri temin edebilmemiz için ise, iki altın gönderiyordu. Chapes Papazı ile Saint-Liebau, huzura kabul edildikleri gün, Paşa'ya, kutusu elmaslarla süslü kocaman bir cep saati sundular.

Budin'e gelişimizin ondördüncü günü, Belgrad'a hareket ederken Paşa, bize refakatçi olarak iki (Türk) sipahisi ile altı tane üstü açık dört tekerlekli seyahat arabası tahsis etmiş ve her yerde yiyecek masraflarımızın da karşılanmasını emretmişti.

Belgrad'a varışımızda, eski bir kervansaraya inmiş-tik; fakat Ragusalı (Dubrovnik) mârûf tüccardan dördü, bizi, iyi bir burjuvanın konağına götürerek bu kötü handan kurtarmıştı.

Budin paşasının misafirperverliğinden hoşnut olmakta nasıl haklıysak, Belgrad sancak beyinin bize karşı olan tutumundan şikâyet etmekte de o kadar haklıydık. Önce, insan başına ikiyüz düka altını ödememiz istenmişti, amma, Ragusalıların araya girmesiyle, bu meblağ beşyüz dükaya indirildi.

Ekmek, şarap, et, hepsi de mükemmel ve ucuzdu bu diyarda. Belgrad, Tuna ve Sava'nın birbirine kavuştuğu yerde, bir dil üzerinde kurulduğundan, burada, o kadar

büyük miktarda dev turna balığı ve kocaman sazanlar avlanıyordu ki, balıklar fakirlere verildiğinden biz sâdece balık sütü ve karaciğer ile besleniyorduk.

Edirne'ye gitmek için Belgrad'da binek atlarına ve dört tekerlekli arabalara bindik. Herkes kendine en uygun geleni seçmişti. Ben, dört tekerlekli bir araba kirâlamıştım; sırtında mükemmel bir koyun postu olduğundan ve arabada samanlar içine gömüldüğümünden, hiç soğuğu hissetmiyordum. Rumeli Paşasının oturduğu şehre Sofya'ya geldik.

Sofya, iyi iskân edilmiş, büyük bir şehirdi; bir zamanlar Bulgarların başkenti idi. Orada, eskiden Hristiyanların kilisesi olan, oldukça güzel bir câmî vardır. Câmînin minâresi çok sanatkârâne yapılmış olup; üç kişi aynı anda, birbirlerini hiç görmeden (üç ayrı yoldan), minareye çıkabilir.

Sofya'dan Filibe'ye geliniyor. Bu şehirle Edirne arasında, Tuna'dan buraya kadar akına gelen oldukça iyi teçhizatlanmış iki Tatar kfilesiyle karşılaşmıştık. Tatarlar bizi görünce, olsa olsa sayıca ve baskınla bizi yenmeyi tasarladıklarından örtâlarından geçmemiz için yolun iki yanına çit şeklinde dizilmişlerdi. Silâh olarak sâdece âdi birer kılıçları vardı. Bizim ise her birimizde, bir filinta, bir çift tabanca, çoğumuzda ise pek güzel av tüfekleri bulunuyordu. Müdâfaamıza önem vermezsek bize saldırmaya kalkışılar endişesi ile yere indik ve arabalarımızdan bir barikat meydana getirdik. Bu sırada, iki sipahimiz, tercümanımızla birlikte Tatarların reisine, kendileri gibi asker olduğumuzu, bizden bir şey elde edemeyeceklerini, kendileri gidinceye kadar orada bekleyeceğinizi haber vermeye gönderildi. Reis, adamlarını, bizi selâmlamaları için böyle dizdiğini söyledi ve bizden tütün istedi. Az sonra memnun edildiler ve tercümanımız kendilerine dört altın sikke götürdüğünden uzaklaştılar.

Edirne'ye vâsıl olduk. Bu şehir, adını onu ihyâ etmiş ve güzelleştirmiş olan İmparator Hadrianus'tan alır. Daha önceden adı Oreste olan şehir, Adalar Denizi'ne dökülen üç ırmağın ağzında hoş bir biçimde kurulmuştur. Gerek kendilerini bekleyen işler icabı, gerek av zevki ile özellikle ördek ve balıkçıl avlamak için, Osmanlı padişahlarının oldukça sık geldikleri payitahtlardan biridir. Edirne'nin bu üç ırmağı, bataklıklara yayılıp, bir sürü su kuşunun üzerinde uçuştugu bir derya meydana getirir; Padişah, bu kuşları kartal vedoğan ile yakalar.

Edirne'den hareketimizin beşinci günü, yani Viyana'dan çıkışımızın kırkikinci günü, hamd olsun, İstanbul'a vardık; şehri kat'edip Galata'ya geçince bizi Fransız elçisinin konağına götürdüler. Chapes papazı ve Mösyö Saint-Liebau, İstanbul'da iki ay dinlendiler. Kış içinde, Çanakkale Boğazı ve Truva harâbelerine küçük bir seyâhat yaptık; ortalıkta taştan başka bir şey görülüyordu: elbette oraya kadar gitmeğe değmez.

Burada, Karadeniz Boğazı hakkında bir noktayı belirteceğim. Bu Boğaz'ın, birbirine zıt iki akıntısı vardır. Gemileri Karadeniz'e doğru sürükleyen, Avrupa yakasından gelen akıntı ile, gemileri Akdeniz'e sürükleyen Asya yakasından gelen akıntı. Böylece, İstanbul'dan Boğaz'ın ağzına doğru yapılan gezinti esnâsında çoğu zaman, giderken olsun, gelirken olsun, aynı şekilde, uygun akıntı istikâmeti seçilir.

Kışın şiddeti geçince Chapes papazı ve M. de Saint-Liebau, seyâhatlerini Kudüs'e kadar sürdürdüler. Ben ise, İran'a gidip, orayı görmek istediğimden, İstanbul'da kaldım; hep ümitle bir kervan bekledim. Nihayet, onbir aylık bir bekleyişten sonra, güzel ve kalabalık bir kervan, İsfahan'a gitmek için, İstanbul'dan hareket etti; onunla ilk Asya seyahatim için yola çıktım. Sonra beş seyâhat daha yaptım. Son üç seyahatimde tâ

Ganj'a ve Cava Adası'na kadar uzandım ve kırk yıllık sürede, altmış bin fersahtan daha fazla yol kat'ettim. Sâdece bir defasında, Asya'dan Avrupa'ya deniz yoluyla döndüm. Böylece altı seyahatimde çeşitli yollardan giderek bütün Türkiye ve İran'ı, bütün Hind ülkelerini baştan başa serbestçe gezdim; özellikle, benden önce hiç bir Avrupalıya nasip olmayan meşhur elmas mâdeni çıkarılan elmas ocaklarını gördüm. (4) Niyetim bu üç büyük imparatorluk hakkında geniş ve doğru bir bilgi vermektir. Paris'ten İran'a gitmek için insanın takip edebileceği çeşitli yolları ele alarak söze başlayacağım.

İRAN SEYAHATLERİ

BİRİNCİ KİTAP

Paris'ten İsfahan'a gitmek için kullanılan ve
Türkiye'nin çeşitli vilâyetlerinden geçen yollar.

BİRİNCİ BÖLÜM

*Fransa'dan Asya'ya uzanan yollar İstanbul'dan İsfahan'a
Erzurum ve Üç—Kilise üzerinden giden yollar*

Asya'da seyahatler, Avrupa'daki kadar rahat, aynı kolaylıkla yapılmaz. Bir şehirden öteki şehre bir eyâletten diğer eyâlete gitmek için muntazaman hareket eden vasıtalar yoktur. Asya'da iklimin kötülüğü, yahud da insanların kayıtsızlığı yüzünden hiç el değmemiş, iskân edilmemiş bölgeler bulunduğu görülür. Arapların saldırıları ve su bulunmayışı sebebiyle aşılması tehlikeli, katedilecek büyük çöller vardır. Oralarda hiç lokantalı han yoktur; kervansaray olmadığı zaman, en iyi meskeniniz, yanınızda taşıyacağınız çadırıdır; hattâ havanın ne yağmurlu, ne güneşli olduğu, yani mutedil olduğu zamanlar, hemen hemen çadır kullanılmaz. Kervansaraylar İran'da, Türkiye'de olduğundan daha sık ve daha rahattır; yiyeceğinizi temin eden kimseler vardır;

önce gelenler daha rahat ederler.

Esasen, Türkiye'yi baştan başa hırsız çeteleri kasıp kavurur; İran'da zabıta daha iyi çalışır.

Aşağıda anlatacağım bu kervanlar, İstanbul'dan, İzmir'den ve Halep'ten kalkarlar.

İstanbul'dan karadan veya denizden gelinebilir. İran'a gitmek için İstanbul'dan nâdiren kervan kalkar; fakat eski Bithynya'nın merkezi Bursa'dan daha sık bulunur. İstanbul'dan, Asya yakasında bulunan Üsküdar'a geçilir, yolculuk pek kısa sürer. Üsküdar'dan ayrılırken, ilk gün gayet zevkli geçer; mevsimin çiçekleriyle kaplı güzel kırlardan geçilir. Yolun iki kenarında mezarlıklar vardır; erkek ve kadınlara ait mezarlar, kolayca birbirinden ayırđedilir, erkeklerin mezar taşlarının üstünde bir sarık, kadınlarınkinde ise bir kadın başörtüsü bulunur. O akşam Bithynya'nın köyü Kartal'da gecelenir; ertesi gün, Annibal'ın mezarı bulunduğu için meşhur olan eski Libissa'nın bulunduğu yer Gebze'de gecelenir.

Üçüncü gün İsnich (İzmit!)'e gelinir; pek çok kimse buranın eski Nikeia (İznik) şehri olduğunu sanır. Rüzgâr elverişliyse denizden, yedi ya da sekiz saatte İstanbul'dan İsnich'e gidilebilir.

Dördüncü gün, Şabancı (Sapanca)'da konaklanır. Şabancı, Şabancıl (Sabanca) diye adlandırılan bir gölün ayısında kurulmuş küçük bir şehirdir; gölün çevresi hemen hemen on fersahtan az değildir. Birçok Türk hükümdarı, bu gölden İzmit körfezine kadar bir kanal açmayı düşünmüştür; çünkü o zaman, inşaatlarda kullanılmak üzere dağlardan getirilen ağaç tomruk-ları daha kolaylıkla İstanbul'a nakledilecekti.

Sözü kısa kesmek için okuyucuyu uyaracağım; kendisini şimdi götüreceğim bütün konaklar, gerek hava bozunca, gerek hırsızlarla karşılaşmayı önlemek için geri dönmek zorunda kalındığı zamanlar güçlük çekil-

mesin diye birbirlerinden deva kervanı ile sadece bir günlük uzaklıktadır.

"Şabancı"dan "Zataras" (Sakarya) diye adlandırılan

oldukça büyük bir akarsuyun kenarında akşamları konaklamaya gidilir. Zataras kuzeye uzanır ve Karadeniz'e dökülür. Ondan sonra, Camoli, Tuşkebazır (Düzce?), Carguestar, Polia veya Polis (Bolu), Bendourlour, Gerradar (Gerede), Cargeslar (Çerkeş), Caragalar (Karacalar), Cosizar (Koçhisar), Tocia (Tosya), Agisen-salar (Hacıhamza), Ozeman (Osmançık), Azılar (Hacıköy), Desekiras, Amazia (Amasya), Ambazar (İnebazır), Tunal (Turhal) ve Tokat kasabalarından geçilir.

İlk seyahatim esnâsında, Tokat'tan Erzurum'a giderken, dört yahud da beş yüz adamıyla avdan dönmekte olan Veziriâzama (5) rastladık. O, bizi görür görmez adamlarını çit şeklinde dizdi ve kervanın geçişini görmek istedi. Biz sâdece dört "frenk" (Doğu'da hangi memleketten olursa olsun bütün Hristiyanlara bu ad verilir) idik. Veziriâzam gözlerini özellikle bizim üzerimize çevirdi; kervancıbaşımızı yanına getirtti ve ona bizim kim olduğumuzu sordu. Türkiye'nin İran ile harbettği bir sırada, Veziriâzama frenk olduğumuzu söylemekle doğacak mahzurları bertaraf etmek için, kervancıbaşı, ona, Yahudi olduğumuzu söyledi. Veziriâzam, sadece başını sallayarak, Yahudiye benzemediğimizi ifâde etti; ses çıkarmamasma sevinmiştik. Belki peşimizden koşturup bizi durdurmayı düşünmüştür; amma buna fırsat kalmadı, zira evine gelince orada kendisini bekleyen bir kapıkulu buldu. Padişah, Veziriâzaman başının getirilmesini emretmişti, sultanın emrine hiç karşı gelinmezdi. Veziriâzamanın emirleriyle ordu bozguna uğradığından IV. Murad, onu bu cezaya çarptırmıştı.

Sonra kervanlar, Hristiyan tâcirlerin St.—Jean Chrysostôme'un sürgündeyken içinde yaşadığı bir ka-

yayı gidip ziyaret edebilmeleri için Şarlıköy köyünde iki ya da üç gün kahrılar. Chrysostôme'un halka vaaz ettiği yer olan galeri gezilir.

Almons (Almus?) adlı küçük bir köye varılır; sonra ahâlinin Karabekir-Begendiren dedikleri, pek sarp olduğundan ulu beyleri bile önünde durduran, inerken insanın yürümek zorunda kaldığı yüksek bir dağa gelir. Biz bu geçitten geçerken atlarımızdan ikisini kaybettik, yorgunluktan gebermişlerdi. Daha ileride rastladığımız Tatarlara, şefimiz bu mâceradan bahsedince, o kadar memnun oldular ki, içlerinden onbeş, ya da yirmi kişi, ölen atlarımızı parçalamak için, dört nala gittiler.

İki saat sonra, onların geri döndüklerini gördük. O iki atın derisini yüzmüşler ve birer parçasını atlarının eyeri altına koymuşlardı, bu surette et yumuşuyor ve atın hareketi ve sıcaklığıyla bir çeşit pişiyor. Tatarlar, çoğu zaman, eti bu şekilde, bir daha pişirmeden yerler. Bir de baktım, Tatarlardan biri, bu et parçalarından birini (6) almış, iki kirli çamaşır arasında bir tahta parçasıyla iyice dövdükten sonra oburcasına yiyor. Bu manzara beni her cins etten tiksindirdi; sekiz günden fazla zaman ağzuma et koymadım.

Öteki geçiş yerleri şunlardır: Adras (Andrias, Enderes, Suşehri), Aspidar, İzbeder (Ezbider?), Zacapa, Dikmabel dağı; Kurdaga, Garmeru (Germilü), Sökmen, Louri, Chacuköyü köyleri; Acıdağ adlı sarp bir dağ, Gioganderesi (Şogayn-deresi), Aşkale, Cinis ve Ilıca köyleri. Son üç gün zarfında hemen hemen Fırat kıyısı boyunca gidilir. Fırat Erzurum'un kuzeyinden çıkar, henüz zayıftır.

ERZURUM, Türkiye'nin İran ile hudut şehridir; büyük bir ovanın bitiminde kurulmuştur; dış mahalleleri ve kalesi vardır; fakat evleri, hatta sûru; toprak ve ağaçtan binâ edilmiş olup hiç de hoş değillerdir.

Erzurum'da birçok büyük kervansaray vardır. Bu şehir, Tokat gibi, Türkiye'nin en büyük güzergâhlarından biridir. Hemen hemen her zaman Erzurum'da hava soğuk olsa bile, arpa, kırk günde büyür; buğday, altmış günde. Bu dikkate değer bir şeydir. Gümrük formaliteleri pek fazladır ve öteki memleketlerinkinden çok daha güçtür; ama gümrükçüler görevlerinde suiistimâl yapmazlar.

Eskiden Erzurum, Ermeni şehirlerinin belli başlıcalarından biri idi. Bugün hâlâ dış mahallelerde dini vecibelerini serbestçe ifa eden pek çok Ermeni âilesi bulunmaktadır.

Hiçbir şeyi unutmamak için, İstanbul'dan Erzurum'a giden fakat az kullanılan bir başka yoldan bir parçacık söz etmek gerekiyor. Erzurum'dan Karadeniz'deki Trabzon'a ancak beş günlük yol vardır. İstanbul'da gemiye binilerek, uygun bir rüzgârla dört ya da beş günde Trabzon'a gelinebilir; fakat bu pek tehlikeli bir deniz yolculuğudur; çünkü bu denize sis ve bora hâkimdir. Bu sebeple ona Karadeniz adı verilmiştir; canlı ya da ölü bütün dillerin umumi felsefesine göre uğursuz ve karanlık olan her şeye "kara" adı verilmiştir.

Erzurum'dan ayrılırken, kervan gümrükçüler tarafından yeniden aranır; sonra Hasan-Kala, Şaban-Köprü (Çoban Köprüsü), Kars'tan geçilir ve nihayet Üç-Kilise (Eçmiyazin)'ye varılır. Buradan Erivan'a gitmek için sâdece yarım günlük yol vardır.

ÜÇ-KİLİSE, birbirlerine yakın mesafede bulunan üç manastıra verilen addır.

Ermeniler, bu yere "Egmiasin" yani "Biricik oğul" derler; bu esas kilisenin adıdır. Onların tarihlerinde yazıldığına göre, bu kilisenin Milâddan üç yüz yıl kadar sonra inşa edilmesine başlamıyor; duvarları temel yüksekliliğine varınca, gündüzleri yapılan her şeyi yıkmak için, geceleri şeytan geliyor ve bu hâl iki yıl kadar sürü-

yor; fakat bir gün Hz. İsa görünüyor; o zamandan itibaren şeytan, kilisenin tamamlanmasına artık engel olmuyor.

İkinci manastır, Saint—Gregoire'i görmek için kırk soylu câriyesiyle İtalya'dan gelen bir prensesin şerefine inşa olunmuştur. Bir Ermeni kralı, prensesi yılanlarla beraber bir kuyuya attırmış; fakat prensese hiçbir şey olmamıştır. Çevresindeki yılanlarla kırk yıl birlikte yaşamıştır. Yılanlar ona hiçbir kötülük etmezler. Putperest kral güzelim prensese ve nedimelerine karşı zora baş vurmak istediğinden, ona karşı koymaları için prenses ve nedimleri yeterince fazilet ve güç göstermişlerdir. Öfkesinden kuduran kral, onları öldürtmüştür.

Ermeni patriğinin emrinde kırkyedi başpiskopos bulunmaktadır; her başpiskoposun ise, dört ya da beş piskoposu vardır; patrik bunlarla birlikte bir manastırda ortaklaşa yaşar; manastırdaki birçok keşiş onların yönetimi altındadır. Keşişler, âyin ve duâdan sonra geçimlerini sağlamak için çiftçilik etmeğe giderler.

Büyük patriğin kazancı altı yüz gümüş paradır; ya da civarındadır. Beş yaşından yukarı yaştaki bütün Hristiyan Ermeniler, her yıl ona, beş metelik vermek zorundadırlar. Bu paranın hepsi, patriğin kesesinde kalmaz; yıl olur, kendi biriktirdiğinden de ilâve eder; yıl olur, "haraç"ı, yani Müslüman hükümdarlara ödemek zorunda oldukları senelik vergiyi ödeme imkânı olmayan fakir Ermenilerin yardımına koşar; aksi takdirde, korktukları şey olan, bu bedbahtların Müslüman olmaları veya karıları ve çocuklarıyla satılmaları zarûreti ortaya çıkar.

İran'dan dönerken 1955'de, Şubat sonunda Üç-Kilise'ye geldim. Kar sebebiyle olduğu kadar, Ermenilerin Paskalya'yı geçirip sonra da dini ziyaretlerini yapmak istemelerinden kervanımız orada onbir gün kaldı.

Gelişimizin ertesi günü Patriği ziyaret ettim; beni küçük bir odaya aldılar; patrik bir hasır üzerine oturmuş, bacaklarıyla elbise makası gibi bağdaş kurmuştu. Qdanın etrafında aynı vaziyette dört başpiskopos ve dokuz piskopos vardı. Patrik ile konuşurken manastırın keşişlerinden biri içeri girdi; yirmiiki senedir hiç konuşmamıştı. Bu, insanın kendi kendine verdiği cezâ idi. Bu manastırdakinden daha cılız, daha gudubet bir insana asla rastlanmamıştır. Patrik onu mahsus getirtmişti. Uzun seneler süren bu sessizliği ona bozdurmak için yetkisini kullandı. Patrik kendisine konuşmasını emrettiğinden, bu sofu din adamı derhal emre itaat etti.

Patrik bize peynir, armut, elma ve bir cins soğandan ibaret olan bir kahvaltı hazırlattı. Herşey, yere serilen bir deri parçası olan sofranın üzerine dizildi; patrik dua etti ve ekmek için hamdetti; sonra ekmeği parçaladı ve herkese pırer parça verdi; kendisi ise sâdece bir yudumcuk aldı. Şarap için de hamdetti; fakat ondan kendisi hiç içmedi.

Et yemenin serbest bırakıldığı Pazar günü, Ermeni Paskalyasının son günüdür ve ertesi gün, onlar büyük perhize başlarlar. Sofra kalkınca herkes, onbeş ya da yirmi ayak genişliğindeki üstü tonozla örtülü uzun bir galeriye geçti. Oturmak için her iki yanda duvar boyunca uzanan birer sıra ile birçok taştan yapılmış, galerinin uzunluğunda birer masa var. Patrik, başpiskoposlar ve piskoposlar galerinin yukarı ucunda farklı iskemlelere sahip; öteki uçta, patriğin masasıyla karşı karşıya, küçük bir kapı bulunuyor; üç basamak çıkılarak, bu kapıdan mutfaktan et taşınıyor. Önümüze çeşitli renkte ve çeşitli cinsten balık, toplam kırk tepsi yemek çıkardılar; fakat her tepsi o kadar büyük ve o kadar adamaklılı doldurulmuştu ki, ancak bir adam taşıyabiliyordu. Hepsini, patriğin önünde yere koydular ve üzerlerini açtılar; patrik ayağa kalktı, orada hazır bulunan

herkes de ayağa kalktı; patrik dua etti ve etler için hamdetti; o zaman altı piskopos yemekleri tabaklara taksim ettiler; her iki uzun masa da yemekle dolmuştu. Herkesin elinde topraktan büyük bir kadeh vardı; herkese içtiği kadar dolduruluyordu. Patriğe ve başpiskoposlara gelince, onların herbirine sâdece birer parça otla, iki yumurta ikram edildi. Sadece bir parçacık balık yiyen ve hiç şarap içmeyen piskoposlar da olmuştu.

Yemeğin sonunda, bir piskopos elinde kalem kâğıtla masaları dolaşıp, herkese, kilise için ne bağışlamak istediklerini sordu. Piskopos sâdece misafirlerin adlarını yazıyor ve onların ertesi gün ödemek üzere yapmak istedikleri bağışı kaydediyordu. Ben dört tümen verdim; altmış gümüş paradan fazla eder. Yemeğin sonunda, duâdan sonra meyvalar getirildi, bilhassa kavun. Az sonra da, akşam duâsı çanı çaldı ve herkes kiliseye gitti; zira İran'da, Türkiye'de olduğu gibi değildir. Türkiye'de, Hristiyanların çan çalmalarına, hiç müsâade edilmez.

Akşam duâsından sonra, patrik, bana, et yemenin serbest olduğunu pazardan mâadâ başka bir gün eğlenmek âdetlerinin olmadığını bildirdi; fakat Patrik, Avrupalı Hristiyanların büyük eğlenceler tertip ettiklerini biliyordu ve bize bir manda dövüşü eğlencesi tertip etmek istiyordu. Çiftçilikte işlerine yarayan bu hayvanlardan kendilerinde büyük bir miktar vardı. Bu mandaların günde yirmiiki pint (7) süt veren dişileri mevcuttur.

Bizi duvarlarla çevrili büyük bir meydana götürdüler; orada sekiz manda bulunuyordu. Onları birbirlerine saldırtmak için, mandalara kırmızı bir bez gösterdiler; onlar öyle bir saldırıya geçtiler ki, daha ilk boynuz darbesiyle aralarından ikisi meydana yığılıp kaldı; diğer altısı ise, az çok yaralandı. Savaş bitince, orada ateş yakmak için, epeyce odun getirildi; odunlar bir-

birleri üzerine yığıldı. Başpiskoposlardan biri, seyire gelen herkese, beyaz balmumundan bir mum takdim etti. Bütün mumlar yakıldı, patriğin elinde âsâ'ya benzeyen uzun bir değnek vardı; piskoposlar, bir ilâhiyi söyleyerek, ilerlediler; bütün din adamları ve ötekiler peşlerine takıldılar; üç defa odun yığınının etrafı dönüldü. Orada ateş yakmak bahis mevzuu olunca, tüccarlardan biri, bu şerefe nâil olmak için, kilisenin lâmbalarına konmak üzere, bir miktar yağ vereceğini söyledi; bir diğeri, ondan da ileri gitti; sonunda bu şeref, en çok teklifte bulunana bırakıldı. O zaman herkes elindeki mumu iyice saklamak için söndürdü; çünkü onlar, denizde seyahat ederken bir boraya tutulacak olurlarsa, bazı duâlar edip bu mumlardan birini denize atmanın, fırtınanın sükûn bulması için yeterli olduğuna inanırlar.

Ermeniler, bu bayramın ortaya çıkışını şöyle anlatırlar: Meryem Ana, Hz. İsa'yı doğurduktan kırk gün sonra, Yusuf ve oğlu İsa ile birlikte Kudüs'e geldi ve mâbede gitti. Her taraftan halk, kurtarıcının doğmuş olduğunu haykırdı; gece olduğundan ellerinde şamdanlar, herkes mâbede koşuyordu; birçok kimse ise, kapıların önünde, İsa'nın mutlaka geçeceğini inandığı yol üzerinde, ateş yakıyordu. Ermeniler arasında 2 Şubat günü yapılan bu merâsim, bir bayram, "Meryem Ananın aklanması yortusu" şeklindedir ve onlar buna "ter en Arrèche" yani "Tanrı'nın bulunduğu yer" adını verirler. Kilise o kadar şatafatlı, o kadar zengin bir biçimde süslenmişti ki, Müslümanların idâresindeki Hristiyanlara ait kiliselerde bunun mümkün olabileceği aklının kösesinden geçmezdi.

İKİNCİ BÖLÜM

Erivan (8)'in ve Tebriz'in tasviri.

Erivan'a geçmeden önce, bu şehrin civarında bulunan bâzı fevkalâdeliklerden bir parçacık söz edeceğim.

Bir kilisede, bir mızrak demiri gösterirler. Ermeniler, Hz. İsa'ya bu demirin saplandığına, Saint-Matthieu tarafından da memlekete getirildiğine inanırlar.

Erivan'dan beş fersah uzaklıkta Ararat dağı başlar; tepesinde, Hz. Nûh'un gemisi kalmıştır; bundan dolayı, adı her zaman ünlüdür.

(Bâzı keşişler, Nûh'un gemisine âit bâzı kalıntıların hâlâ dağın tepesinde bulunduğunu iddiâ ederler ve câhil halkı kandırırlar. "B-n".)

ERİVAN, hayat için gerekli her çeşit şeyin, bilhassa kaliteli şarabın bol olarak bulunduğu bir diyarda kurulmuştur. İran'm en gözde vilâyetlerinden biridir. Arâzi-sinin mükemmelliği kadar pek çok sayıda kervanın da güzergâhı olması sebebiyle İran Şâhı, Erivan'dan büyük vâridat sağlar. Erivan Vâlisi veya Hanı, bizim paramızla 840' bin sikkelik bir kazanca sâhiptir. Batı yakasından çok hızlı bir çay geçer; karşı kıyıya üç kemerli taştan güzel bir köprünün üzerinden geçilir. Kemerlerin altında odalar yapılmıştır; Han (vâli) yazın günün sıcaklığını

geçirmek için bâzan buralara gelir. Burası müstahkem mevkii değildir; kaya üzerinde kurulduğundan kalenin hendekleri olsa olsa üç veya dört ayak derinliğe sahiptir. Surlar, sadece topraktan olduğundan yağmur, toptan daha çok zarar verebilirdi.

Sınırların korunması için vâlinin emrinde pek çok sayıda kıt'a bulunmaktadır. Bir kervan gelir gelmez, vâli, Şâhı bundan haberdar etmek zorundadır; şâyet bir elçi geçecek olursa, elçinin bütün masraflarını karşılaması ve onu başka bir vâlinin topraklarına kadar göndermesi gerekir. Öteki vâli de onun gibi yapar. Bu şekilde elçilerin masrafları tamamen karşılanmış olur.

Şehrin dört fersah güneyinde, yüksek dağlar bulunmaktadır; sıcak memleketlerde oturan köylüler, sayısı yirmibinden fazla çadır, ya da âile, yazın sürülerine iyi otlaklar aramaya eski Chaldee (Güney Irak) cihetinden buralara gelirler; sonbaharın sonunda ise memleketlerine dönerler. İster küçük vâdileri ve akarsuları bakımından, ister toprağın kalitesi bakımından olsun bu dağlık memleketi, ancak İsviçre'nin "pays de Vaud" denen o güzel bölgesiyle daha iyi mukayese edebilirim; hattâ eski bir geleneğe göre, Alpe'ler ile Mont-Jura arasında yaşayan insanlar (kavimler) ve onlardan meydana getirilmiş olan İskender'in tümenlerinden biri, fetihlerde kendisini tâkip ettikten sonra Ermeni memleketinin bu mahallinde durmuşlar ve burayı kendi memleketlerine o kadar benzer bulmuşlar ki orada yerleşmek istemişler.

İran vilâyetlerinin vâlileri, yabancılara karşı çok nâziktirler; bilhassa, hoşlarına giden ve kendilerine ilgi çekici şeyler gösteren yabancılara karşı. İlk seyahatimde yanımda İsviçre'li bir saatçiyi götürmüştüm; adı Rodolphe idi; henüz Doğu'da sâatler pek nâdirdi. Erivan vâlisi bu karşılaşmadan memnun oldu ve kafayı çekerken bizim kendisine arkadaşlık etmemiz için

olduğu kadar, genç İsviçre'liyi çalışırken görmek zevkine de nâil olmak için, bizi kendi odasının yakınındaki bir odaya yerleştirdi. Sefihliği pek seviyordu; gecenin büyük bir kısmını ziyâfetlerde geçiriyorduk; âdet edinmiş, şehrin dışında sahip olduğu güzel bir bahçeye gidiyorduk. Vâli bey, bahçenin ortasında bulunan canlı balık havuzunun dört köşesine koskocaman dört tane damacana koyduruyordu. Damacanaların dördünde de yarımşar muid (9) iynin iyisi beyaz şarap bulunuyordu. Bu büyük şişelerin arasında, daha küçük fakat hepsi de aynı boyda elli şişe vardı; havuzun kenarına dizilmişlerdi; herbiri, beş ya da altı pinte'likti. Havuzun bütün çevresi, kocaman kocaman hahlar ile kaplanmıştı; havuzun bir ucunda ise, aynı şekilde zengin halılar ile kaph bir amfiteatr yer alıyordu.

Erivan'dan Tebriz'e kervanla on günlük yol vardır. Nahcivan şehri, aşağı yukarı yolun yarısında bulunmaktadır. Ermenilerin, "Mesezousar" yani "Arche Dağı" (Nûh'un gemisinin bulunduğu dağ) dedikleri Ararat Dağının önünden geçilir. Ermeniler onu görür görmez yeri öperler, bir haç işâreti yaparlar ve bâzı duâlar ederler. Fakat şunu belirtmek gerekir; dağ, yarısından itibaren doruğuna kadar, senenin üç ya da dört ayı çoğu zaman bulutlarla kaplıdır.

Karahaglar diye adlandırılan kervansaray, görünüşe bakılırsa, sanki bir çayın yatağında meydana gelen taşlarla inşa edilmiş. Bu suyun bir kısmı (içinde erimiş halde tuttuğu kireçli tortuları çökelterek, B-n) pek hafif bir taş hasıl eder. Bunu sağlamak için çay boyunca çukurlar açılır, içleri bu suyla doldurulur; sekiz ya da on ay sonra, su, dibinde bir taş tabakası bırakır. Ermeniler, bu çayın çıktığı kayayı, Nûh'un oğlu Sâm'ın uydurduğunu söylerler.

Onlara göre "Naksivan" (NAHCIVAN), dünyânın en eski şehridir. Üzerinde Nûh'un gemisinin bulunduğu

dağdan üç fersah uzaktadır; "Nak-gemi" ile "sivan-duran"dan meydana gelen Ermenice kelime bunu belirtir.

Ben bu şehirden geçerken, şehir Amurat (IV. Murad)'ın ordusu tarafından henüz yıkılmıştı. Türklerin yıktığı birçok güzel câmiin kalıntıları orada görülüyordu; çünkü Sûnnîler, Şîîlerin câmilerine, Şîîler de Sûnnî mâbedlerine girmek istemezler; bâzan Türkler, bâzan da İranlılar, savaş tâliine göre, onları yıkarlar (10).

Ermeniler, buranın, Nûh'un gemisinden çıkıp, ikâmet etmeğe geldiği yer olduğunu ileri sürerler ve Nûh'un orada gömülmüş olduğunu, karısının mezârının ise Tebriz yolu üzerinde Merend'de bulunduğunu eklerler.

İran Şâhı I. Şâh Abbas, Türklere karşı yaptığı savaş sırasında memleketi insansız olarak teslim etmek istemiş; Culfa ve civarındaki bütün ahâliyi İran'a götürmüş; ülkesinin çeşitli yerlerinde bu insanlardan yeni koloniler meydana getirmiş; yirmiyedibin kadar Ermeni âilesini Gîlân vilâyetine nakletmiştir. İpek, Gîlân'dan gelir. Gîlân'ın sert iklimi, bu zavallı insanların pek çoğunu öldürür. Ermenilerin en ileri gelenleri İsfahan'a gönderilmişler. İsfahan'da Şâh, onların ticâretlerini kolaylaştırmış, hattâ ipek satın almaları için avans vermiş; daha başka imtiyazlar arasında, onlara bir başkan seçme ve İran mahkemelerine bağlı olmayan özel hâkimlere sâhip olma imtiyazını tanımış. Zende-rud çayı ile İsfahan'dan ayrılan Culfa şehrini kuranlar onlardır. Atalarının vatanı olan eski Ermeni Culfa'sından ayırdetmek için ona "Yeni Culfa" derler.

Nahcivan ile Culfa arasında, Papa'yı tanıyan Ermeni Hristiyanlarına âit ve kendi soydaşlarından olan Domeniko tarikatından râhipler tarafından idare edilen on manastır vardır. Memleketin çocukları, zaman zaman, Roma'ya gönderilirler; onlar orada, Kilise için gerekli din ilimleri yanında, Lâtince, İtalyanca öğre-

nirler. Bütün halkın anlaması için Ermenice yaptıkları duâ ve âyinin dışında her hususta Roma Kilisesini tâkip ederler.

Bu manastırların keşişleri sıkı bir disipline uyarlar; hemen hemen ottan başka birşey asla yemezler. Onları o kadar fakirleştiren, vâlilerin mütemâdi zorbalığıdır. Fakat haraç vermeğe imkânları olmadığından, vâliler onları sevmeyiz ve daha zengin olan öteki Ermenilerin tahrikiyle, onlara zulmederler.

Aras'ı geçince Chambe denen büyük bir köy görünür. Bu köyün bütün sâkinlerinin, erkek olsun kadın olsun, onsekiz yaşından itibaren, bir çeşit delirdikleri ileri sürülür. Memleket halkı, kendi atalarının bu dağlarda Saint-Barthelemi ile Saint-Mathieu'nün canına kıydıklarından beri, bunun gökyüzünün bir cezâsı olduğuna inanır.

(Şâyet gerçekten mevcut ise, bu delilik, Alpes'lerde yaşayan Cretin'lerin budalalıklarına benziyor. B-n).

Saint-Etienne manastırında, öteki kutsal kalıntılar ile Müminlerin saygı göstermeleri için teşhir edilen eşyâlar arasında Hz. İsa'nın havârîlerine doğru ayaklarını uzattığı leğenden yapılmış bir haç teşhir edilir. Bu haçın ortasında beyaz bir taş vardır; bir hastanın üzerine bu taş konduğunda, hasta şâyet ölecekse taşın karardığını ve hastanın ölümünden sonra taşın önceki gibi beyazlaştığını söylerler.

Bu manastırı ilk ziyâretim sırasında, arkasında bir sürü keşiş ve yanında birkaç Ermeni olduğu halde iki piskopos bizi karşılamağa geldiler ve bizi, izaz-ü-ikrâmda bulundukları büyük bir salona götürdüler. Ermenilerde, yemekten biraz önce davetlilere Çin lâkından büyük bir tepsiye dizilmiş yedi, ya da sekiz porsele çanak içinde portakal ve limon reçelleri ve pek çok cins şeker ile birlikte bir büyük kupa alkollü içki sun-

mak âdettir. İştah açmak için bu küçük bir peşrevdir; kadınlar da büyük fincanlarla bu alkollü içkiden içerler.

Ertesi sabah kahvaltının yarısına geldiğimiz sırada, Üç-Kilise'nin bir piskoposunun Culfa'da vefât ettiği haberi geldi; Başpiskopos ve orada bulunanlar, hemen masadan kalktı ve herkes müteveffa için duâ etti; sonra Başpiskopos, iki piskopos ile altı keşiş, cenâzeyi ahır getirmelerini ve onu manastıra götürmelerini emretti. Cenâze gece yarısı getirilince, yüzü mihraba dönük olarak bir halının üzerine, yere kondu. Ertesi gün, en mü-kemmel bir biçimde cenâze töreni yapıldı.

Culfa'nın yarım fersah aşağısında bulunan iki yoldan Tebriz'e gidilebilir; biri sağda, güney-doğuya doğru; öteki solda, kuzey-doğuya doğru uzanır. Kervan sağdaki büyük yolu tâkip eder; çünkü öbür yol, devele-rin ayaklarını zedeleyen kayalar ve çakıl taşlarıyla doludur.

Aras'tan bir fersah uzaklıkta bulunan ve küçük bir şehir olan Astobat (Ordubad?) kendine mahsus bir ürünü ile değerlidir. Bu "ronas" ürünüdür. Onun ufkî kökü, meyan kökününkine benzer; hemen hemen aynı kalınlıktadır; kırmızı renge boyamakta kullanılır. Deniz yoluyla Hint memleketlerine göndermek için tamamen "ronas" yüklü kervanları Hürmüz'e gelirken görmek, hârika bir şeydir. Bu kökten yüklenmiş bir kayığın, Hürmüz limanında battığına şahid oldum; birkaç gün zarfında, deniz bu yüzden kıpkırmızı kesilmişti.

Soldaki yol, Medlerin bulundukları dağlara doğru gider. Bu memleket ile eski Parthların memleketi, bütün İran'ın en verimli diyarlarıdır. Tahıl ve meyva bol olur. Dağların tepesinde buğday ekili güzel yaylalar vardır. Kaynakların pek çok sayıda olması ve yağmuru-n bolluğu, toprak malisûllerini, İran'ın öteki vilâ-yetlerinde olduğundan daha iyi bir kaliteye getirir.

TEBRİZ, 83° 30' boylamında, 40°, 15' enleminde (11)

doğru kesimi hariç olmak üzere etrafı dağlarla çevrili, hiçbir ağaca rastlanmayan çırılçıplak bir yaylada kurulmuştur. Tebriz'in Med imparatorluğunun başkenti olduğu sanılmaktadır. Üstelik, çok kalabalık, ticârette ileri gitmiş, önemli bir şehirdir.

Binâların ekserisi güneşte pişmiş tuğladandır; bir katlı, iki katlı veya daha fazla katlı olurlar. Binâların damları taraça halindedir; taraçaların iç tarafları, kubbe (tonoz) şeklindedir ve kireçle beyazlatılmış, kıyılmış samanla ıslatılmış, toprakla sıvalıdır.

Zanaatkârların sayısı pek fazladır. İran'da kolaylıkla alıcı bulan kumlu sahtiyan derilerinin en büyük kısmının yapıldığı yer, Tebriz'dir. Bu deriden çizme ve ayakkabı imâl edilir. Bu deriler, at, eşek ya da dişi katır derisinden yapılır.

Tebriz'de, İranlıların terkettikleri muhteşem bir câmi gördüm; İranlılar onu, Sünnîler tarafından binâ edildiği için murdar olarak telâkki ederler. Onlara göre Sünnîler, sapkıntı, doğru yolda değildir. Bu binânın dış kısımları, çeşitli renkte verniklenmiş tuğla ile, iç kısımları ise mağriple ilgili güzel tezyînâtla, gök mâvisi ve sarı harflerle yazılmış Arapça kitâbelerle süslüdür. Câmîinin cephesinin iki yanında, pek yüksek fakat son derece ince birer minâre veya kule mevcuttur. Bu kadar incecik olmalarmı rağmen, bu minârelerin her birinde birer merdiven yapılmıştır. Minârelerin her biri, verniklenmiş tuğla ile kaplıdır ve uçlarında sarık biçiminde birer yuvarlak bulunur (12).

Meydan veya büyük alanda, güneş doğarken ve batarken olmak üzere günde iki defa, mehterler konser verirler; daha ziyade, davul ve borazan gürültüsü çıkarırlar. Bu, birer hükûmet merkezi olan bütün İran şehirlerinde tatbik edilen genel bir âdettir. Müzisyenlere bu iş için aylık verilir.

Tebriz'den İsfahan'a giden yol üzerinde iki dağ ara-

sında elli adım uzunluğunda bir köprü görülür. Köprü-
nün kemerleri gayet güzeldir; fakat gitgide enkaz hâline
gelmektedir. Bir molla veya din adamı, çocuksu bir
kendini gösterme arzusuyla, Tebriz'i ziyaret edecek
olan Şah Abbâs'ın seyâhatinden önce bu köprüyü in-
şa ettirmiştir. Şâh, dağın tepesinde hiçbir işe yara-
mayan bir köprü görünce, onu kimin yaptırdığını
ve maksadının ne olduğu sormuş; Molla da: "Hakânın
haşmetlileri Tebriz'e gelirken, onu kimin yaptırmış
olduğunu sırf sorsunlar diye, bu köprüyü ben inşa et-
tirdim" demiş.

Tokoriam yakınında birçok pınarın çağıldadığı bir
tepe bulunmaktadır. Altında bulunan toprak üç ayrı
cinstendir. Birinci tabaka kireç yapmağa yarar; ikincisi
deliklidir ve sünger gibi suyu emer; üçüncü tabaka, be-
yaz ve şeffaf olan bu güzel taş, bir cam gibi ışığı geçi-
rir; iyice yontularak evlerde süs olarak kullanılır. Bu
taş, bu kaynakların suyunda mevcut olan küçük taş
parçacıklarının biraraya gelmesinden hâsıl olmakta-
dır; çoğu zaman içlerinde odun parçaları, solucan ve
sürüngeçenler bulunur. Vilâyetin vâlisi, bir gün, Şah Ab-
bâs'a, bu taşlardan birini göndermiş; taşın içinde bir
ayak boyunda bir kertenkele bulunuyormuş.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Erdebil, Kazvin, Sultaniye, Kum ve Kâşân
üzerinden Tebriz'den İsfahan'a giden yol

Tebriz'den İsfahan'a kervanla yirmidört günde gidilir. Erdebil, Tebriz'den oniki fersah uzaktadır. Ardeuil veya Ardistan (ERDEBİL) ipek ticâreti ile ün yapmıştır. Şeyh Safî (13) 'nin ve onun soyundan gelen hânedân mensuplarının mezarları oradadır. İranlılar, her ne kadar Peygamberin koyduğu yasaklara pek riâyet etmez ve şarap içerlerse de, Erdebil'de bu yasaklara dikkat ederler. Zirâ, onların bu yerler için özel bir sayıları vardır. Ermeniler de, ancak fevkalâde güçlkle şarabı temin ederler ve bunu pek gizlice yapmağa mecbur olurlar.

Şeyh Safî'nin mezârını tavâf için, İran'ın her tarafından insanlar gelir. Onun gömülü olduğu câmiin kapısı, demirden kocaman zincirlerle kapatılmıştır. Bir câni zincirleri kırıp, birinci avluya girebildiği zaman emniyete ulaşır; artık ona dokunmaya kimse cüret edemez.

Bu avlunun hemen ardında iki avlu daha vardır. Birine demir zincirlerle kapalı bir kapıdan girilir. Öteki avlular, gümüş şeritlerle süslü kapılarla kapatılmıştır.

Mezarların bulunduğu câmiye geldiği zaman, kapı

ların âdet üzere gümüş şeritlerle süslenmiş eşğine basmamak için çok dikkat etmelidir; aksi halde, insan ağır bir cezaya çarptır.

Şeyh Safî'nin mezarı sekizgen bir kubbenin altında bulunur; tamamen ağaçtan yapılmıştır; ancak pek kıymetli bir oymacılık eseridir. Yüksekliği, bir insan boyunu aşmaz; kocaman bir sandığı andırır; yukarıdaki dört köşesinde, altından kocaman elmalar vardır. Mezârın üstü kırmızı bir diba ile örtülü tutulur; diğer mezarlar da, aynı şekilde, kıymetli kumaşlar ile örtülüdür. Kubbelere, bir sürü altın ve gümüş kandil asılmıştır.

İpek tüccarları bu şehre sekizyüz, ya da dokuzyüz develik kervanlar ile gelirler.

KAZVIN, etrafı surlarla çevrili olmayan büyük bir şehirdir, denebilir. Şehrin yarısı bahçeliktir. Bu topraklarda (Antep) fıstığı yetişir; fıstık ağacı, on veya oniki yaşında bir ceviz ağacından hiçbir zaman daha büyük olmaz; meyvaları üzüm salkımına benzeyen demetler meydana getirir. Bunlar, dünyanın en iyi fıstıklarıdır. Kazvin, bütün İran'a, Hint ülkelerine, fıstık sağlar.

Kazvin'den, yaya olarak bir günlük mesafede bulunan Denghe köyünde Tebriz'den İsfahan'a giden her iki yol birleşir. Öteki yol Zencan ve Sultaniye (14)'den geçer.

Tebriz'den sonra Karachîma ve Turcoma (Türkmençay) kasabaları geçildikten sonra, (1667'de) seyyah Jean Thevenot'nun öldüğü yer olan Miyâne'ya gelinir. Kaplenton (Kaplan) dağının eteğinde kaldırım döşeli bir yol tâkip edilir. Bir zamanlar, yağmurlardan veya kar, buz çözülmelerinden sonra, arâzi orada o kadar kaygan oluyordu ki, develerin ayakları kayıyordu; oradan geçemiyorlardı. Yola kaldırım taşı döşenmeden önce, en kaygan yerlere halılar sermek gerekiyordu. Kaldırımın bozulduğu bâzı yerlerde, gene bu çareye

başvurmak gerekmektedir.

SULTÂNİYE şehri, bir zamanlar pek büyükmüş. Kiliselerin ve şapellerin sayısından bu anlaşılır; Ermenilere göre, bu kiliseler aşağı yukarı sekizyüz yıllık bir tarihe sahiptir. Bugün, bu şehir, pek fakirleşmiştir. Hristiyan kiliselerinin bazıları yıkılmış, bazıları ise, cami haline getirilmişlerdir.

Sultâniye yakınında pek güzel bir kervansaray vardır. Oradan Habar (Ebher), Sexava (Sakızâbad?) ve Denghe'ye gidilir.

Denghe ile Kum arası zorlukla geçen üç koca gün sürer; buraları kurak, çorak, kötü bir diyardır; sarnıç suyundan başka bir su, hemen hemen bulunmaz.

KUM, İran'ın büyük şehirlerinden biridir. Pirinç bakımından zengin, düz bir memlekettir. Kaliteli meyvalar, bilhassa şâhâne deve dişi kocaman narlar yetişir. Daha dikkate değer olan taraf ise, bir büyük camide Hz. Muhammed (S.A.S.)'nin kızı Fâtumatü'z-Zehrâ ile Hz. Ali'nin oğulları Hz. Hüseyin'in (neslinden Musâ Kâzım'ın) kızı Seyyide Fatıma'nın mezarının bulunmasıdır.

Kapı eşikleri gümüş şeritlerle süslenmiş üç avludan geçilerek câminin içine girilir. Cami sekizgen biçindedir. Her köşesinde, ceviz ağacından yapılmış gri ve sarı vernik sürülmüş küçük birer kapı vardır. Seyyide Fâtıma'nın türbesi, caminin nihayetinde olup türbe ile duvar arasında bir insan geçebilecek kadar bir mesâfe bulunmaktadır. Türbenin etrafı onaltı ayak yüksekliğinde büyük bir parmaklık ile çevrilmiştir; parmaklığın çubukları yuvarlaktır. Işığını hoş bir parlaklıkla pencerelerin yansıttığı altın ve gümüşten pek çok kandil gösterişli bir bütünlük meydana getirir. Caminin her köşesinde, fakirlere yiyecek dağıtılan büyük bir sofa mevcuttur. Bu mezar kutsal olarak tamır; yeşil kadife sar-

gılar, onu halkın nazarından gizler. Fâtıma'nın mezârına gidip ziyaret etmek, pek makbul bir harekettir; bu türbenin muhâfazasına bakan memurlar, bedelini ödemek imkânuna sâhip olan her ziyaretçiye (hacılara) birer tasdikname verirler. B—n.)

Şah II. Abbas'ın ve babası Şah Safi'nin mezârları aynı türbede bulunmaktadır.

Kum'a yaptığım ilk seyahatim esnasında, iki halifenin mücâdelesine şahit oldum. Mücadele meydanda oluyordu; müthiş bir kalabalık seyre koşmuştu. Halife'ler, sığırlarla temsil ediliyorlardı. Her iki sığırın mücadele edeceği yere varabilmek için halkı güçlkle yardım.

Sâdece bir çok oyuncu meydanın ortasındaki boş bir sâhaya alınıp iki safta toplanmışlardı. Her saf, bir sığırı güdüyordu. Sığırlardan birinin adı Ömer; ötekinkini ise, Ali idi. İster bir şans, eseri olsun, ister bile bile yapılmış bir seçim neticesi olsun, sert bir mücâdeleden sonra, Ömer savaşı bıraktı ve galebe Ali'de kaldı. Birden bütün meydan, alkış, davul, zurna sesleriyle çnladı; seyirciler sevinç taşkınlıklarıyla haykırıyorlardı: "İşte Hz. Ali'nin yaptığı Allah'ın eseri!" Sonra Ali adlı sığırı, başı halka dönük vaziyette, bir kemerin altına götürdüler. Savaşın yorgunluklarını çıkarması için iyice okşayıp tımarladıktan sonra, herkes ona meydana-
daki oyuncuların istifadesine sunulmak üzere bağışta bulundu. Bu temsilde yüz muhteşem süvari ile hazır bulunan vali, elli tümen (750 gümüş para) bağışta bulundu. Vâlinin erkânı ve Kum'un ileri gelenlerinden bazı kimseler, birer fistan; bâzıları ise, birer kemer verdiler; küçük halka kadar herkes, kendi imkânlarına göre, bir şeyler sundu; meyvalar veya daha başka şeyler; hiçbir şey getirmeyen olmadı.

Vâli, arkadaşlarını ve beni, kalabalıkta farkedip, yanına çağırttı; seyâhatimiz ile ilgili sorular sorduktan

sonra, bizim oturmamız için bir sıra getirilmesini emretti. Onun gösterdiği bu nazik misâfirperverlik, bir iki sene sonra onun başına gelen felâkete üzülmemize sebep oldu.

Şehrin surlarının ve köprünün bâzı gerekli tamirâtı için paraya ihtiyacı olan bu vâli, şaha durumu bildirmeden şehre giren her meyva sepeti için küçük bir vergi almaya kalkışmış; bunu haber alan şah ise, büyük bir öfkeye kapılıp vâliyi zincire vurdurarak İsfahan'a getirtti ve ona karşı fevkalade sert davrandı. Bu bedbaht adamın oğlu, o sırada İran sarayında önemli bir görevde bulunuyordu. Vâli gelince, şah, bütün ahâlinin huzurunda vâlinin oğlunu sarayın kapısına gönderip, önce babasının sakalını yolmasını, sonra burnunu ve kulaklarını kesmesini, gözlerini oymasını, en sonunda da başını kesmesini emretti. Bu emirler yerine getirildikten sonra, şah, oğlana, babasının vazifesini gidip ele almasını söyledi ve ekledi: "Şâyet sen bu ölmüş köpekten daha iyi idâre edemezsen, seni ondan daha beter bir şekilde gebertirim."

KAŞAN iyi iskân edilmiş, büyük bir şehirdir; toprağmda bol meyva yetişir. Kâşân'da oturan Yahudiler, bol miktarda şarap yaparlar. Kâşân'daki Yahudi ailelerinin sayısı bindir; İsfahan'da, altıyüze yakındır; Kum'da, olsa olsa dokuz ya da on Yahudi ailesi bulunur. İran'da bunlardan başka Yahudiler yoktur demiyorum, vardır; fakat Kum, Kâşân ve İsfahan'daki Yahudiler, kendilerinin Juda soyundan geldiklerini bilhassa söylerler.

Kâşân'da fevkalâde güzel altın ve gümüş dîbâlar dokunur; çarşıları pek güzeldir; yolcuların rahatlıkla kalabileceği büyük kervansarayları vardır. Bu kervansaraylardan biri, I. Şah Abbas tarafından yaptırılmıştır; ortalama yüz ayak karelik bir alanı kaplar; tuğladan inşa edilmiştir; iki katlıdır; üstü tonozla kaplı yüzirmi

kadar odası bulunmaktadır; fakat pek bakımsız kalmıştır ve gün geçtikçe de virâneye dönmektedir. Avlunun ortasında bozulmaya terkedilen güzel bir su haznesi vardır. İranlılar ve Türkler, eski binaları iyi hâlde tutmaktan çok, yeni binâlar inşâ etmeyi tercih ederler. Bu gelenek o kadar yaygındır ki çocuklar, babalarının yaptırdıkları evleri tâmir ettirmek şöyle dursun, babaları öldükten sonra, bu evlerde oturmayı, hemen hemen bir şerefsizlik olarak kabul ederler ve kendileri için, yeni evler yaptırmaktan gurur duyarlar.

Kâşân'dan Kõru (Kehrud), Mişiyakur (Murçehor) ve Aganura üzerinden İsfahan'a gelinir. Oraya gidebilmek için, tâkip edebilecekleri bütün yollardan bahsettikten sonra okuyucuya bu büyük başkenti tanıtacağım.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Anadolu üzerinden İzmir'den İsfahan'a giden yol

Doğu'nun ilk basamağı olan İZMİR, Avrupa'dan Asya'ya ve Asya'dan Avrupa'ya giden bütün malların başlıca ambarıdır. Livourne'a gelirken hızını kaybeden Batı Akdeniz'in dalgaları, en düzenli biçimde, İzmir limanında kıyıya vururlar. İzmir'den muayyen zamanlarda pek çok sayıda kervan hareket eder.

Bu şehir 35°derece doğu boylamı ile 38°derece, 23' kuzey enleminin kesiştiği noktada Adalar Denizi'nin meydana getirdiği, yedi fersah kadar uzunluğu olan bir körfezin dibinde, Sakız Adası'nın karşısında yer alan Klazomenay (Kızılman = Güzelbahçe) yarımadasının belirmeğe başladığı berzahın doğu yakasında kurulmuştur. Yunanlıların İyonya dedikleri, Küçük Asya'nın bu kesiminde yer alan İzmir, Efes ile Sardes'dan hemen hemen aynı mesafededir. Şehir Batı'ya bakan bir tepenin eteğinde, amfiteatr şeklinde kurulmuştur. Orada hâlâ büyük bir şatonun surları ile Saint-Polycarpe'nin arslanlara terkedildiği sanılan ve daha aşağıda yer alan bir amfiteatrın enkazı görülür. Bu amfiteatr, ötekiler gibi alışılagelmiş biçimde yuvarlak olmayıp; bir yarım dâire şeklindeydi, deniz tarafından açık bırakılmış-

tı. Türkler, onu hemen hemen tamamen yıkmışlardır; taşlarını da, bir küçük kale inşa etmek için kullanmışlardır. Bu kalenin yapılmasına sebep olan hadise ise şöyledir:

Türkler ile Venedikliler arasında cereyan eden son savaşlarda, Osmanlı donanması Adalar Denizi'nde mahvolduğundan Pâdişah, donanmayı yeniden eski hâline getirmek istemiş ve Osmanlı donanması emrinde kullanılmak üzere İngiliz ve Hollanda bandıracı ticaret gemileri aradığını İmparatorluğun bütün limanlarına bildirmiş. Özellikle İzmir'deki gemilere bel bağlıyormuş; fakat kendilerine yapılan teklifi önce reddeden kaptanlar sonra zor kullanılacağını anladıklarından ve o zamanlar İzmir'de bir kale bulunmadığı için kendilerini alıkoymaları mümkün olmadığından, çarçabuk demir almışlar. Bu red edilişe kızan veziriâzam, bundan böyle, kendi müsaadesi olmadan gemilerin limana girip çıkmalarına mâni olabilmek için küçük bir kale inşa ettirmeyi keşfetmiş.

İzmir, kâh savaşlardan, kâh depremlerden, birçok defa harâbe hâline gelmiştir. İzmir'de deprem sık sık olur.

İngiliz tâcirleri, harâbelerde kazılar yapmışlar ve orada buldukları bir çok güzel heykeli kendi memleketlerine götürmüşlerdir. Bir heykelin ayağından kopmuş olan tüyler ürpertici bir parmaktan, heykelin kendisinin şaşılacak kadar bir büyüklüğe sahip olduğu anlaşılıyordu. Parmağı satın aldım ve Paris'e gönderdim. Bu ayak parmağı, beyaz ve sert bir taştan, pek mükemmel bir biçimde yapılmıştı; büyüklüğüne bakılırsa, heykelin boyu aşağı yukarı, Rodos heykeli kadar yüksek olmalıydı.

Şehir güçlkle iskân edilmiştir; nüfusu, hiç bir zaman doksan bine varmamıştır. İzmir'de pek az sayıda Avrupalı tüccar vardır. Her millet kendi dininin icapla-

rını yerine getirmekte serbesttir. Türkler, Yunanlılar, Ermeniler ve Yahudiler, tepede otururlar. Deniz kıyıları, Fransız, İngiliz, Hollandalı ve İtalyan asıllı Hristiyanlar tarafından iskân edilmiştir. Rumların da aynı mahallede tarihî bir kiliseleri ve bazı tayfaların yemek yemeğe geldikleri birkaç küçük evleri vardır.

Bütün bu çeşitli milletlere mensup Avrupalı ahâlî Asya'da genellikle 'Frenkler' adı altında tanınır; çünkü Fransızlar, ötekilerden daha kalabalıktır. Frenklerin mahallesi, bir yanı denize bakan, uzun bir sokaktan ibarettir.

Échelle Neuve, yâni Yeni Liman, (Kuşadası) Efes'ten iki fersah ötededir. (Bu şehir, Sisam dahil, bütün komşu memleketlere, Mısır'dan pirinç, kahve, yün ve keten; Selânik'ten bez temin eder; İzmir'in pamuklu dokumalarından gönderir. B-n.)

İzmir'in toprağı verimlidir ve hayat için gerekli her şey, bilhassa kaliteli şarap ve zeytinyağı boldur. Şehrin kuzey yakasından yarım fersah mesafede tuzlalar vardır. Deniz iyi balık taşır ve etraf av hayvanları ile doludur.

Yazın İzmir'de çok sıcaklar olur; havayı yumuşatan deniz meltemi olmasa sıcaklar çekilmez; insan çok eziyet çeker. Zaten bu şehrin, veba tehdidine mârûz kalmadığı sene, hemen hemen yoktur. Türkler vebâdan hem korkmazlar, hem kaçmazlar; çünkü takdîr-i ilâhî'ye inanırlar. Şayet İzmirîliler, kış boyunca şehrin civarında toplanıp kokuşan suları akıtmaya çahşsalar, sanırım veba o kadar sık görülmezdi. Vebânın İzmir'de, Mayıs, Haziran ve Temmuz aylarında ortaya çıkması olağandır; fakat habıs sıtma, Eylül ve Ekim aylarında, vebânın peşinden gelmeden edemez ve ondan daha da çok tahribat yapar.

İzmir günrûğü Pâdişâha çok gelir getirir. Şayet eşyaya kıymet tâyin edilmiş olsaydı, satıcılar, gümrükçü-

lerin uyanıklığını bâzan boşa çıkarmak için yaptıkları bunca hîleye baş vurmazlardı; zîrâ gümrükçüler mallara istedikleri kıymeti tâyin ve ancak üçyüz akçe eden bir şeye de bin akçe değer biçerler. Son seyahatimde, memleketlerinden bizim gemimizle gelen dört Hollandalı hanım, bende bulunandan daha değerli şeyleri etekleri altında karaya çıkardılar. Türkler, cinsiyetten yana, bir kadının üstünü aramak için ona yaklaşmaya cüret edemeyecek kadar muhafazakârdırlar. Malın gümrükten gizlice geçirilirken yakalanması hâlinde, müsadere edilmesi söz konusu değildir; bütün cezâ iki kat vergi ödemekten ibarettir.

Ticaret İzmir'de önemlidir; kervanlar İzmir'e genellikle Şubat, Haziran ve Ekim aylarında gelirler ve oradan da yine aynı aylarda geldikleri memleketlere gitmek üzere hareket ederler. Ekseri Ermeni olan tüccarlar, Avrupa'nın diğer memleketlerinden daha çok Fransızlara mallarını satmak isterler; çünkü, Fransızlar, bütün borçlarını para olarak kendilerine öderler; oysa İngilizler ve Hollandalılar, kendi borçlarının yarısına karşılık, onları da, kendi kumaşlarını almaya zorlarlar.

İzmir'den atla ancak bir buçuk günlük uzaklıkta bulunan EFES'e yazın bir yolculuk yaptım; yarısı Fransız, yarısı da Hollandalı olmak üzere oniki kişi idik; ve diğer erzaklarımızı yüklediğimiz üç at ile bizi götürmeleri için üç yeniçeri bulmuştuk.

Tamamen yıkılmış olduğundan ve ayakta duran sağlam hiç bir ev bulunmadığından, Efes'in artık şehre benzer bir yanı kalmamış. Efes, kıvrıla kıvrıla akıp giden bir çayın dibinde, bir tepenin eteğinde kurulmuştu; surların ve dört köşeli kulelerin duvarları hâlâ görülür; bâzıları ise, bugüne kadar, hemen hemen tamamen sağlam kalmıştır. Bunlardan biri, pek dikkate değerdir, iki odası vardır; odalardan biri pek güzeldir ve mermerle

kaplıdır. Memleketin ahâlisi, buranın Aziz Paulus'un hapse atıldığı yer olduğuna inanırlar.

O kadar ünlü olan Diyana tapınağı, tepenin dibinde, şehrin kapılarından birinin yakınında bulunuyordu. Ondan geriye, olduğu gibi duran büyük süslü kapısından başka bir şey kalmamış. Dehlizlerin tonozları, hâlâ ayakta durmaktadır ve bir hayli de büyüktür; fakat tamamen pislik içindedir. Biz bu dehlizlere fenerler ile girdik. Büyük süslü kapının yakınında, iki ayak derinlikte, on ayak çapında bir havuzun tam yanında, yerde boylu boyunca uzanmış dört ya da beş büyük sütun görülür. Memleketin ahâlisi, havârî Yuhanna'nın, Hristiyanları vaftize bu havuza geldiğini söylerler. Bana kalırsa, sanırım bu havuz, daha ziyade halkın verdikleri bağışları depo etmek için kullanılıyordu; benzerleri, Hint memleketlerindeki mâbedlerde veya pagodalarda karşımıza çıkar. Yunanlılar, Ermeniler ve bilhassa Frenkler Efes'e gelince, bir kutsal kalıntı olarak berâberlerinde götürmek için bu havuzdan küçük bir parçacık koparmaya can atarlar; fakat taş o kadar serttir ki onu koparmaya güçleri yetmez.

Şehrin bir başka kapısının üzerinde büyük bir taş vardır. Bu taşın üzerinde ise, kabartma olarak yapılmış Curtius'un resmi bulunmaktadır. Bu ünlü Romalı Curtius (15), vatanı için kendini, atıyla, silâhlarıyla bir uçurumdan aşağı atmıştır. Bir çok tüccar, bu taşla sahip olmak ve onu Avrupa'ya götürmek için vilâyetin vâlisine para teklif etmişlerse de, buna muvaffak olamamışlardır. Efes'den beşyüz adım ötede bulunan ve Eshab-ı Kehf (Yedi Yatırlar) denen mağara, hâlâ ayaktadır.

Efes'ten Yeni İskele (Kuşadası) 'ye geldik. Mersin bahğı avlamak için, her zaman, (Küçük Menderes) ırmağı ağzında, Rumlara âit bir sürü kayak bulunur. Levantin'ler (Doğu Akdenizliler), bu bahğın yumur-

talarından, havyar denen nesneyi yaparlar. Onlar, boyları bizim bisküvilerimizin boyu kadar olan "portargue" dedikleri bir çeşit yassı sucuğu yapmak için, bağırsakların en incisini alırlar ve içlerini bizzat bu yumurtalarla doldururlar. Sonra bu sucukları duman-da kuruturlar ve yerken de dilim dilim keserler. Balık ve havyardan yapılan adına "kuru" denen şey, işte budur. Pek çetin olan perhiz sırasında, Rumların bütün gıdaları bundan ibarettir.

Akşam vakti, yeniçerilerimizden biri, kendisine kö-tü muâmele yapan uşaklarımızdan biriyle kavga etmiş ve ertesi günü, efendisine uşağı şikâyet etmiş; fakat uşağın efendisi, yeniçerinin gönlünü almamış; buna kızan yeniçeri de, acısını bütün kafileden çıkarmayı tasarlamış ve herkesten önce yola çıkmış.

Yeni İskele (Kuşadası) 'den hareket edip önceki gün öğle yemeği yediğimiz yer olan bir camiye, karnımız acıkmış bir halde varmıştık. Henüz ağzımıza bir kaç lokma koymuştuk ki, caminin oldukça yakınında bulunan bir köyden gelmekte olan üç-dört Türk'ü, ikiyüz adım kadar uzaktan farkettim. Memleketi iyi tanıdığından, bizimle kavga etmeğe geldiklerini anladım ve durumu yol arkadaşlarıma açıkladım; çarçabuk şarabımız bulunduğu tulumu saklattım; çünkü Türkler o sırada, oruç tuttıkları Ramazan'daydılar. Ramazanda şarap içmek, her zamankinden daha sert bir biçimde yasaklanmıştı, bunu da belirtmek lâzım.

Yeniçerinin ihaneti hakkında, bu Türklerin gelişinden edindiğim intibada yanılmamıştım. Câminin merdivenlerinde yemek yemeğe gitmekte kusur etmeyeceğinizi pekâlâ tahmin eden yeniçeri, bunu kadiya haber vermeye gitmişti.

Türkler, yanımıza yaklaşırken bize: "Hıristiyan köpekleri!, caminin dibinde yemek yemeğe, içki içmeğe gelinir mi? Üstelik suçunuzu daha da arttıran bir za-

manda, hem de mukaddes bir yere karşı saygısızlık olmaz mı bu?", dediler. —"Köpekler! Herhalde şarap içiyorsunuz!" diye de eklediler.

Türkçe olarak: "Hayır, biz asla şarap içmiyoruz" diye cevap verdim (zira şarabı saklatmışım). İçlerinden en suratsız olanına: "Sadece su içiyorduk, tatmak ister misiniz?" dedim. Uşaklardan birine su koydurttum. O anda bu adamlardan birine de bir göz işareti yaptım; adam kendisine ne vaad ettiğimi hemen anlamıştı; arkadaşlarına dönerek: "Hey, baksanıza, gerçekten şarap içmiyorlar" dedi.

Kadı hazretlerinin huzuruna bizi götürmek için aldıkları emre göre, onların peşinden gitmemiz gerektiğini, anlaşılmamız önleyememişti. Bu yüksek mevki sahibi kişi, önce, yeniçeriler gibi bize aynı serzenişlerde bulundu; fakat yeniçerilerin hepsi de kendisine şarabımız olmadığını söyleyince, şaşırdı, kızdı da; yinçerilerin bizimle anlaşmış olmalarından şüphelendiğinden, onlara inanmak istemiyordu. Gerçekten de, göz kırpmak suretiyle kendisiyle anlaştığım Türk'ün eline, ustalıkla, yolda, sekiz düka altını sıkıştırmışım. Bunca münâsip bir armağanla gönlü fethedilen bu adam, arkadaşlarını yola getirmişti.

Hoşuna gitmediği, vaziyetinden anlaşılan kadı, bu açıklama üzerine yine de (Türklerin) memleketin örf ve âdetlerinden olan kahve ikram edilmesini bizden esirgemedi ve bizi, ekseriya İzmirli tüccarlardan ve heyetlerden ufak tefek hediyeler kabul eden yardımcısının huzuruna gönderdi. Yardımcısı bizi gayet mükemmel karşıladı ve derhal bizim için masayı donattı. Kadı'nın yeni geldiğini, henüz memuriyete başladığını, bu sebepten her şeye ihtiyacı olduğunu ve az bir şeyin bile kadıyı memnun edeceğini bize açıkladı. Görünüşe bakılırsa, kadıyla işbirliği etmekteydi. Dâvayı örtbas etmesi için kadı'nın yardımcısına yirmibeş düka altını verdik.

Yeniçerinin ihaneti hakkında kendilerine yaptığımız açıklama üzerine, konsoloslar, yeniçerinin cezalandırılmasını, yeniçeri ağasından ve kadıdan istediler. Yeniçeri ağası ve kadı da, yeniçeriye görevinden, yani kendisi için pek istifadeli olan bir mevkiden azletti.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Tokat ve Halep'ten geçen yollar—
Kirman'dan İsfahan'a seyahat

İran'a gitmek için İzmir'den hareket etmenin ve izlenmesi gereken yoldan bahsetmenin şimdi zamanı.

İzmir'den Tokat'a kervanla aşağı yukarı otuzbeş günde gidilir; yolculuğun dördüncü günü, Lidya'nın eski başkenti olan Sart (Sardis) harabelerinden geçilir. Orada büyük bir sarayın kalıntıları da görülür. Kendisini kuşatan Temurleng'in ordusuna, altı yıl karşı koyan bu şehri, Temurleng, ele geçirir geçirmez, baştan aşağı yıktırmıştır. Sart yakınında aynı adı taşıyan bir de köy vardır; havârî Yuhanna'nın "Apocalypse" inde zikrettiği yedi kiliseden biri bu şehirdedir.

Yine Asya'nın bu yedi kilisesinden birinin bulunduğu, şimdi adı Alaşehir olan eski Philadelphia'nın surları boyunca ilerliyerek, altıncı günümüzü geçirmiştik. Bu surlar, bugün bile bâzı güzelliklere sâhip. Şehir büyük; fakat kötü iskân edilmiş, tamamen yıkılmış ve Türkler onu yeni baştan, kendi imkânlarına göre, topraktan inşâ etmişlerdir. Eskiden, Mysya'nın önemli şehirlerinden biri idi.

Afyonkarahisar'a, ondördüncü gün gelinir. Zevâhire

göre, Afyonkarahisar, sayısız kıvrımları ile tanınan ve Küçük Asya'nın bir ırmağı olan Meandre (Büyük Menderes) üzerinde yer alan eski Hieropolis'tir. (16)

Onbeşinci gün, kervanımız, Tokat ve Haleb'e gitmek üzere iki kısma ayrılıyordu. Bu yollarda Türklerin insanîyetleriyle ilgili bir delil göze çarpar. Irmaklardan uzakta bulunan büyük yolların ekserisinde, Türkler sarnıçlar yapmışlardır; yağmur yağmadığı bazı seneler, komşu kasabalardan yolcular için bu sarnıçlara su taşınır; sarnıçlar olmasaydı yolcular çok eziyet çekeceklerdi.

Tokat dolaylarını hırsızlar talan ederler. İran'a yaptığım seyahatlerimden birinden dönerken buna bizzat şahit oldum. Biz, üç ya da dört kişiydik; Takibak'ta kervan karşılamak için uşaklarımızla beraber önceden yola çıkmıştık; kervanın Takibak'a ancak ertesi gün gelmesi lâzımdı; oraya varır varmaz herkes çadırını küçük bir derenin kıyısına kurmuştu. O sırada benim yanımda birçok yün denklerim vardı; bu denkleri, çadırımın etrafında iki sıralı bir duvar gibi, aralarından ancak bir adamın geçebileceği kadar bir açıklık kalacak şekilde dizdirmiştim. Bunların arasında kurşun kutular içinde on—oniki bin gümüş paralık misk koyduğum dört denk bulunuyordu. Bu denkleri de içeriye yerleştirmiştim; hırsızları şaşırtan da bu husus olmuştı; zira dışarda bulunan denkler olanca keskinliği ile misk kokusu saçtığından, hırsızlar, onlardan herhangi birini aşırırmakla, hatırı sayılır bir ganimet elde edeceklerini zannetmişler; iplerini keserek, ustalıklı iki dengi ayırıp beraberlerinde götürmüşlerdi.

Gün ağarınca hırsızlık anlaşıldığından, iyice silâhlanmış dört ya da beş kişi, onların peşine düşmüş; yarım saat kadar süren bir taktikten sonra da çaldıkları malın ilk izlerine rastlamıştık. Bu denklerden büyük değeri olduğunu bilmedikleri yünden başka bir şey elde ede-

meyeceklerinden ve çaldıkları anlaşılır diye de korkup onu götürüp satmaya pek cesaret edemediklerinden hırsızlar yünü yolun üzerine döküp saçmışlardı. Yünün hepsini toplatıp çuvallara doldurttum; sadece onbeş ya da yirmi liralık yünümüz ziyan olmuştu.

Hırsızların değerini bilmedikleri bu yün, pek nadir bulunan, pek güzel bir yündü; bu yünü İran'dan Paris'e kadar götürdüm; Paris'te bu kadar ince yün asla kimse de yoktu. Bâzı meraklı kişiler, bu yünlerin nereden elde edildiğini öğrenmemi benden rica ettiklerinden araştırdım; İsfahan'da, 1647'de, ateşe tapan eski İranlılardan olan Gur'lardan birine rastladım. O bana bir nümine gösterdi ve onların nereden geldiklerini açıkladı. Bu kişiden, bu cins yünlerin, en çok Kirman vilâyetinde bulunduğunu böylece öğrenmiş oldum. Kirman, eski Karamani'dir. Bu diyârın koyunlarının şöyle bir hususiyetleri vardır; Ocak'tan Mayıs'a kadar taze ot yiyince, bütün yapığı kendi kendine ortadan kaybolur ve hayvanı sıcak suda derisi soyulmuş bir süt domuzunun ki gibi sâde deri ile ve onun gibi çıplak bırakır; öyle ki, Fransa'da yapıldığı gibi koyunların tüylerini kırmak gerekmez.

Bu yünleri asla boyamazlar; hemen hemen hepsi de açık esmer ya da kül grisi bir renktedir; beyâzı pek az bulunur. Beyazları, üstelik, ötekilerden daha kıymetlidir; çünkü az bulunurlar; müftülerin, mollaların ve diğer kilise adamlarının kuşakları, dua ederken başlarına geçirdikleri başlıklar ve takkeler, sırf beyaz yündendir.

Hemen hemen bütün Gur'lar, bu Kirman adındaki vilâyette toplanmışlardır; bu yünlerin sırf ticâretini yapanlar, işleyenler onlardır; İran'da kullanılan kuşakları, aşağı yukarı ipekten olanlar kadar parlak ve onlar kadar hoş olan ince şayaktan bazı küçük parçaları, bu yünden Gur'lar yaparlar.

Surat'dan Hürmüz'e kadar deniz yolu ile Hint memleketlerinden dönüşüm esnasında, ancak 1654'de, bu yünlerden gidip satın almak fırsatını bulabilmiştim.

Bu niyetle Hürmüz'den yola çıktım ve beni Kirman'a götürecek adamlar tuttum; Kirman'a atla, aradan yirmi yedi gün geçmeden gelemedim.

Kirman, art arda birçok kere yıkılmış olan koskocaman bir şehirdir. Orada tıpkı porselen gibi oldukça güzel, oldukça zarif, topraktan bir cins kapkacak yapılır.

O sıralarda, Kirmân'ın mülkî âmiri Han idi. Her yeni vali gibi, Han da, güzel bir kılıç, bir hançere ve kıymetli taşlarla bezenmiş bir koşum atı takımına sahip olmayı isterdi herhalde. Kendisine sekizyüz gümüş para değerinde bir elmas hediye ettim; elması hançerinin topuzuna koydurttu; üstelik bana yedi-sekiz bin sikkelik yün satın aldı ve tasarladığım yün satın alma işlemini kolaylaştırdı; seyâhatım için bir dişi katır aradığımı bildiğinden, bana değeri yaklaşık yüz gümüş para eden bir de dişi katır hediye etti. İran'da en değerli binek hayvanı dişi katırdır; büyük mevki sahipleri, bilhassa biraz yaşlandıkları zaman, attan daha çok dişi katır kullanırlar.

Bu sırada, ahali, pek aşırı miktarda yün satın almakta olduğumu fısıldamıştı; onlar memlekette artık yün bulunmayacağından, zavallı insanların işsiz güçsüz kalacaklarını söylüyorlardı. Han, bu şikâyetleri bana açıkladı. Ben de, İran Şâhı'nın, bu yünden, İngiltere ve Hollanda'nın yünlü kumaşları kadar güzel, onlar kadar zarif kumaşlar yapılıp yapılamayacağını denemesini istediğini, şâyet bu gerçekleşirse, İngilizlerin ve Hollandalıların kumaşlarından vazgeçilebilmesini temin etmek için, İran'da yünlü kumaş dokuma tezgâhları kurmak üzere, Fransa'dan işçiler getirtmeyi arzuladığını söyleyerek kendisini kandırdım.

Kirman'dan İsfahan'a atla yirmibeş günden az bir za-

manda asla gidilemez. Yollarda, her akşam, insanın karşısına, bir ya da iki sarnıç ile bir kervansaray çıkar; bu, o kadar ıssız bu diyarlarda, insana, büyük bir rahatlık sağlar. Bu tesislerin ekserisi, İran'ın birkaç asırdan beri ancak şimdi sahip olduğu en şerefli insanı, hazinenin ve kralın evinin yüce efendisi Nazır Muhammed Ali Bey'in delaletiyle inşa edilmiştir. Onun hayatı pek dik-kate değer olduğundan birkaç kelime ile anlatacağım.

Büyük Şah Abbas, bir gün dağlarda ava çıkmıştı ve adamlarından uzaklaşmıştı; bir keçi sürüsünün yanında kaval çalan bir delikanlı gördü. Kral ona sorular sordu ve aldığı cevaplar kendisini o kadar hayretler içinde bıraktı ki yanına gelmekte olan Şiraz vâlisine uzaktan işaret ederek, kendisinin hükümdar olduğunu asla söylememesini belirtti.

Çobanın verdiği cevaplardan memnuniyeti gitgide artan Şah, nedimine, çoban hakkında ne düşündüğünü sordu. Nedimi, şayet okumasını, yazmasını öğrenirse bu delikanlının Şah'a büyük hizmetlerde bulunabileceğine inandığını söyledi. Şah da okutmalarını emredererek onu nedimine emanet etti. Çoban bu eğitimden o kadar istifade etti ki Saray nâzırı oldu ve Muhammed Ali Bey adını aldı.

Sadâkatini ve kabiliyetlerini anladığından, hükümdar, onu iki defa Pâdişah'ın yanına elçi olarak gönderdi. Asla hediye kabul etmeyen, buna yanaşmayan nâzırın, fevkalade dürüst oluşu, sarayın bütün ilerigelenlerini ve bilhassa harem ağalarını ve hatunları kendisine düşman etti. Bununla beraber, Şah Abbas'ın sağlığında nâzır aleyhinde Şâh'ın aklını çecek bir söz söylemeye cüret edecek kimse çıkmadı.

Halefi Şah Safî, pek genç yaşta tahta çıkınca, harem ağaları, Muhammed hakkında kendisine uygunsuzca sözler etmişlerse de, Şah onları dinler görünmemiştir.

Nihayet, Şâh'ın kıymetli taşlarla süslü kılıç ve han-

çerleri görmek istediği bir gün harem ağalarından biri, ona, Şah Abbas'a Pâdişah tarafından gönderilmiş olan daha büyük değerli bir kılıcın gösterilmesi gerektiğini söyledi. Gerçekten de Pâdişah pek kıymetli bir kılıcı Şah Abbas'a göndermişti; fakat Muhammed'in onun hizmetine girişinden çok seneler önce, Şah onu bozmuş ve kılıcı süsleyen mücevherleri değişik biçimde taktırmıştı.

Muhammed'in yönetimindeki hazinede bu kılıç boş yere arandı; Şah, kızmıştı; çünkü hediyelerin kaydedildiği demirbaşta bu kılıcın kaydı vardı. Nâzıra iftira etmek için beklenen fırsat ele geçmişti; Muhammed'in kendi naimına birçok güzel kervansaraylar, köprüler, bentler yaptırmakta olduğunu; ayrıca muhteşem bir malikâne inşa ettirdiğini, devletin bütçesine hatırı sayılır bir zarar vermeden bunca işin pek yapılamayacağını, kendisinden bunun hesabının sorulmasının yerinde bir hareket olacağını Şah'a telkin ettiler.

Tam bu konuşmanın üzerine, Muhammed çıkagelmışti; Şah, her zaman yaptığı hüsn-i kabulü göstermeyerek Muhammed'e kılıcın bulunmayışı ile ilgili bâzı can sıkıcı sözler söyledi ve hazinede bulunan bütün eşyanın demirbaşta kayıtlı olduğu şekilde bulunup bulunmadığını görmek istediğini, her şeyi düzene koymas için de onbeş günlük bir zaman kendisine tanıdığını sözlerine ekledi.

Muhammed ise, telâşa kapılmaksızın, Şah'a, şâyet dilerse ertesi gün hazineye gelebileceği cevabını vermişti. Şah, hazinede her şeyi yerinde bulmuş; bir ara, sözü edilen kılıcın ne olduğunu sorup öğrenmişti.

Hükümdar, hazineden çıkınca, Muhammed'in malikânesine gitmişti. Muhammed, Şah'a vasat değeri olan bir hediye sundu; zira, ziyaretiyle bir kimseyi şerefliendiren hükümdara, o kimsenin kendi iktidarma göre bir hediye sunması âdetti. Şah, bütün dâireleri gezdi ve süs

olarak sadece keçe ve âdi halılar bulunduğunu görerek hayretler içinde kaldı; oysa başka beylerin evlerinde ancak altın ve ipek halılar üzerinde yürünürdü. Şah, orada bambaşka bir şey bulacağını ümit etmişti; bu kadar büyük bir servet sâhibi olmasına rağmen büyük bir sadelik içinde bulunuşuna şaşırmişti.

Bir koridorun sonunda, üç tane kocaman asma kilit le kapatılmış bir kapı bulunuyordu. Şah, ona dikkat etmediğinden atlamıştı; fakat dönüşünde beyaz bir harem ağası, kocaman asma kilitleri olan bu kapıyı Şâh'a gösterdi. Hükümdar meraklanmıştı; böyle bir yerde bu kadar ihtimamla kilitlediği bu şeyi, Muhammed'e sordu:

Muhammed: "Bu, iyice kapalı tutmak zorunda olduğum bir odadır; çünkü benim bütün servetim onun içinde. Bu malikânede gördüğünüz her şey Şâh'ımandır; fakat bu odanın içindeki şey ise, bana âittir; benden bunu esirgememekle bana iyilik edileceğine eminim" dedi.

Bu sözler, Şâh'ın merakını daha arttırmıştı; Muhammed'e bu kapının açılmasını emretmiş, içeri girince de, sadece dört duvarla karşılaşınca, görülmedik bir şekilde şaşırmıştı; iki çivi üzerinde yatık duran Muhammed'in çoban değneği, heybesi, içine su koyduğu tulumu, kavalı ve çoban elbisesinden başka, odada, bir eşya yoktu. Bu eşyalardan her biri, duvardaki bir çiviye asılmıştı.

Nâzır., Şâh'ı, daha uzun zaman hayrette bırakmak için ona: "Şah Abbas, beni, dağda, keçi sürülerime bekçilik ederken bulmuştu; işte gördüğünüz bu eşyalar, o zaman benim sahip olduğum şeylerdir; o benden onları asla ayırmadı; siz de beni onlardan ayırmayın; ne olur; müsâade edin onları alıp ilk işime döneyim."

Bu kadar büyük bir fazilet karşısında yüreği burku-

lan Şah, kürklü kaftanını üzerinden çıkarıp nâzıra verdi; bu, İran hükümdarlarının tebasına yapabildiği en büyük iltifattı.

Muhammed, görevini icra etmeye, ölümüne kadar şerefle devam etmiştir. O, İran'da bulunan bütün Frenklerin hânisi ve babasıydı; ne zaman sokakta benimle, ya da tanıdığı başka bir Frenk ile karşılaşsa, bize hüsn-i kabul gösterir ve şarabımız olup olmadığını sorardı. Şarabımızın olmadığını söylediğimiz zaman, bize derhal Şiraz'ın en iyi şarabından gönderirdi.

Bu devlet adamının adaleti ve temkinli davranışıyla ilgili bir canlı hikâye nakledeceğim. Şah Safı, Gilan vilâyetinden dönmektedir; çadırlarını Ermenistan'daki Culfa yakınında kurdurmuş; arzusu iki ya da üç gün avlanarak eğlenmektir. Her zamanki gibi, raks ve soytarlıklar ile eğlendirmek için nedimeler de Şâh'ın maiyetine katılmış. Nedimeler arasında fevkalade güzel biri varmış; Şah ona hayran olup güzel hediyeler vermiş. Saray ricâlinin bilemeyeceği bir husustu bu. Nâzırın oğlu bir gençlik çılgınlığı ile bu güzel nedimeyi çadırına getirtmekten kendini alamamış; çadırda bir başka genç beyzâde daha bulunuyormuş. Nâzırın oğlu kıza hiç dokunmamak için oldukça ağırbaşlılık göstermiş; fakat öteki soylu delikanlı kızla yatmış; ertesi günü nazır olan babası, bunu öğrenmiş; ister Şâh'a karşı olan saygısından, gayretkeşliğinden, isterse itidalinin bir neticesi ile olsun; nazır kendi oğlunun ölümüne hiç şüphesiz sebep olabilecek olan öfkesini bastırmak için, oğluna hak ettiği cezanın derhal verilmesini istemiş. Memleketin âdetlerine göre oğlana müthiş bir dayak cezâsı verilmiş; ayaklarından tırnakları dökülünceye kadar dövmüşler; vücudunda çürümedik yer kalmamış, az daha delikanlıyı öldüreceklermiş; bu hususları öğrenen Şah: "Nazır kendi oğlunu bizzat kendisi cezalandırmakla pek iyi etmiş ve böylece adâletin yapacağını akıllıca

önlemiştir" der.

YEZD, bu yolun üzerinde, hemen hemen Kirman ile İsfahan'dan eşit uzaklıktadır.

Yezd, büyük bir şehirdir, çepçevre iki fersah uzanan kum çölünün ortasındadır. Yezd'den yola çıkarken insanın yanına bir kılavuz alması gerekir; çünkü en ufak bir rüzgârda her taraftan kum kalkar ve bütün yolları örter; eski sarnıç veya eski binâların lağımları olabilecek çukurlara düşme tehlikesine insanı sürükler. Çöl ile şehir arasında, gayet mükemmel meyvalar yetiştiren iyi topraklar da biraz mevcuttur. Bu topraklarda iyi üzüm de yetişir; fakat ahâli, üzümden az miktarda şarap yapar; çünkü vâli müsaade etmez. Üzümün bir kısmını kuruturlar; geriye kalanlarından da üzüm bulaması yaparlar.

Pembe su ve başka bir cins su yaparlar; bunları kâh ellerini kâh tırnaklarını kınalamak için boya olarak kullanırlar. Bu boyayı, hına (kına) denilen muayyen bir kökten çıkarırlar. Bu şehirde üç kervansaray ve birçok büyük çarşı ve pazarlar mevcuttur. Bu çarşı ve pazar yerlerindeki sokakların üstü örtülü, meydanların ise etrafları duvarla çevrilidir. Bu sokaklar, tüccar ve zanaat-kâr dükkânları ile doludur ve her bir dükkânda, âdet-tir, ancak aynı cinsten mallar bulunur.

Bu memleketin kadınları, İran'ın en güzel kadınları olarak tanınırlar. Âdettir, dâvetlileri eğlendirmek için beş ya da altı kadın rakkase gelmeden asla ziyâfet verilmez. İranlılar arasında pek yaygın olan bir atasözü vardır: 'Mesut yaşamak için, insanın Yezd'li bir karısı, yezd-i-hâst ekmeği ve Şiraz şarâbı olmalıdır.

ALTINCI BÖLÜM

Kervansaraylar, Kervanlar, Develer, İran Paraları

Kervansaraylar, Doğuluların lokantalı otelleridir; bizimkilerin rahatlık ve temizliğini onlarda bulamazsınız. Kervansaraylar dörtgen biçiminde, aşağı yukarı manastırlar gibi inşa edilmişlerdir, genellikle bir katlıdırlar; pek nadiren iki katlı olanlarına rastlanır. Büyük bir kapıdan avluya girilir. Öteki üç cenahın her birinin ortasında, en seçkin kişiler için, birer salon veya büyük birer oda vardır. Bu salonun yanında herkesin hususî olarak kaldığı küçük küçük birçok odacıklar bulunur. Arka taraflarında ahırlar yer alır; çoğu zaman insan, ahırlarda, odalardaki kadar rahat eder. Kışın ahırlarda kalmayı tercih eden kimseler vardır. Çünkü ahır sıcak olur; salonlar ve odalar gibi ahırların üstleri tonozla örtülüdür.

Bu ahırlarda, her atın başının önünde bir niş ve bir küçük pencerecik bulunur. Her pencere bir odaya bakar; herkes kendi odasından, atma nasıl bakıldığını görebilir; aşçılık eden hizmetkârların yeri, genellikle bu nişlerdir.

İki cins kervansaray mevcuttur; bir kısmının bakımı, dinî kuruluşlar tarafından sağlanır ve 'bedâvâdır; di-

ğerleri böyle olmayıp, bütün yenilen şeylerin parası ödenir. Avrupa Türkiye'sinden başka bir yerde, birinci türden kervansarayla hiç rastlanmaz. Bu cins kervansaray inşa ettirmek müsâadesi, sadece Padişahın vâlidisine, hemşirelerine ve Hristiyanlara karşı üç defa savaşa katılmış olan vezirler ile paşalara verilmiştir.

Ne yazık ki İstanbul'dan itibaren İran'a kadar, kervansaraylar dayalı döşeli değildir; size çırlıçıplak odalar verirler; döşek temin etmek, yemek yapmak size âittir. Kapıcıdan veya komşu köylerdeki köylülerden, oldukça ucuza mevsime göre, kuzu, tavuk, tereyağı, meyva satın alırsınız.

Köyde kervansarayın odaları için hiç bir kira parası ödenmez; fakat şehirlerde, odalar parayla tutulur. Ödenecek para pek cüz'îdir; âdettir, kervansaraylara kervanlar asla girmezler; çünkü bunca insan ve deve kervansarayla sığmaz; yüz atlıdan fazlası rahatlıkla pek kalamaz.

Kervansarayla gelindiğinde herkes odasını ayırtma hakkına sâhiptir; fakir zengin farkı gözetilmez; çünkü bu yerlerde insanların kalitesine aldırış etmezler.

İran'daki kervansaraylar, genellikle, Türkiye'lekilerden daha iyi inşa edilmişlerdir ve daha rahatlıktırlar.

Türkiye ve İran'da çeşitli biçimlerde seyahat edilebilir; ya kervanlarla; ya on, ya da oniki kişilik gruplar halinde, ya da bir tek kılavuz ile; en emini, bir kervana katılmaktır; fakat yolculuk çok uzun sürer; çünkü kervanlar ağır ağır giderler; özellikle deve kervanları olunca,

Kervanı meydana getiren tüccarlar, kendi aralarında, kervancıbaşı denen bir başkan seçerler; yürüyüşü kervancıbaşı tanzim eder, günleri ayarlar, yolda zühür edecek anlaşmazlıkları, kervanın ileri gelenleri ile birlikte değerlendirecek bir sonuca bağlar. Bu göreve özenen kimse pek bulunmaz; zira kervancıbaşı, yol boyunca

bazı ufak tefek haklarından vazgeçmek zorunda kalır; ne türlü davranırsa davransın, hep dürüst olmadığından şüphelenilir. Kervanda Türk tacirler ekseriyette ise, Türklerden bir başkan seçilir; şayet Ermeniler Türklerden daha çok ise, kervancıbaşı Ermeni olur.

En çok deve kervanları kullanılır; çünkü develer az masraf gerektirirler; hem de, üç hattâ dört hattâ beş atın çekeceği yükü taşırlar.

Deve kervanlarında atlar, katırlar da bulunur; tüccarlar onları kendi şahısları için satın alırlar; çünkü deve, yavaş yavaş yürürken, kullanışsız yorucu bir binek hayvanıdır, şayet her zaman çok hızlı gidebilseydi, o zaman oldukça hoş olurdu.

Tüccarların canları istemezse, katır satın almak zorunda kalmayacakları kervanlar da mevcuttur. Onları kendilerine kiraya verecek kimseler vardır; bâzan bir eşekten de memnun kalınır. Bilhassa deve kervanlarında şarap taşımak için, semerli atlar edinmek gerekir; çünkü deveçilerin hemen hemen hepsi, Hz. Muhammed ümmetindendir; acayip bir bağlılık yüzünden develere şarap yüklenmesine müsaade etmezler; çünkü bu hayvan, şarabı kesinlikle yasaklayan Hz. Muhammed'e özellikle vakfedilmiştir. Şarap, teke kılından yapılmış tulumlarda taşınır; kıl, iç taraftadır ve iyice ziftlenmiştir; kıl soyulduğu zaman, tulumlar, o kadar kullanışlı olmazlar; durmadan bâzı küçük küçük delikler hâsıl olur.

Doğu'da bir konaklık mesafeleri, bir günlük yol yapmak âdettir; fakat bu bir günlük yollar eşit değildir; bâzan altı saatlik, bâzan on, hattâ oniki saatlik bir yürüyüşle bu yollar kat'edilir; her yerde bulunmayan su rahatlığı, onları düzenler. Yazın sıcaktan kaçınmak, öteki mevsimlerde ise konaklanılması gereken yere güpegündüz varmak için kervan, durmadan, gündüzden çok, gece yol alır.

Böylece Asya'da gece yürünür, bunun sonucu olarak hava da insana dokunmaz; gerçekten de yere serilen bir halı üzerinde hep dışarda yatan ekseri yolcular, bundan asla rahatsız olmazlar.

Türkiye'nin kuzey vilâyetlerinden geçerek İran'a giden develer, ancak yedişer yedişer, arka arkaya dizilerek yürürler; birbirlerine, serçe parmağı kadar kalınlıkta, bir kulaç uzunlukta birer iple bağlanmışlardır. İp, önden giden hayvanın semerinin arka ucuna bağlanır ve diğer uca bir cins yünden yapılmış küçük bir sicimle düğümlenir; ip arkadan gelen devenin burun deliklerinin sarkan bir halkaya takılır.

Devecilerin yürürken yaptıkları bu küçük sicimlerin kopması kolaydır; şayet öndeki deve herhangi bir çukura düşecek veya yuvarlanacak olursa ardındaki devenin canı yanmasın diye, sicimler bu şekilde mahsus yapılır; zira sicim kopar ve deveyi serbest bırakır; aksine şayet sağlam olan sicim halkaya bağlanırsa, deveyi sürükler ve burnundan bir parçayı koparıp götürür. Yedinci devenin başında giden devecinin, öteki altı devenin ardından gelip gelmediklerini anlayabilmesi için, sonuncu devenin boynunda asılı duran bir çingırak vardır; çingırak sesinin kesilmesi, küçük sicimlerden herhangi birinin koptuğuna işarettir; develer durur.

Bir tüccârın mal yüklü altı devesi varsa, kendisine zâtî eşyâsını ve kapkacağını taşıması için, bir yedinci deve tahsis etmek zarûrîdir; şayet üç devesi varsa, eşyasını yüklemesi için, bir devenin yarısı kendisine tahsis edilir; şayet dokuz, ya da oniki devesi varsa, yiyecekleri bedava getirilir.

Her tüccar, mallarını taşıyan develerin yanında, bilhassa karanlık gecelerde, uşaklarıyla birlikte bulunur; çünkü bâzan kurnaz hırsızlar gelir, keskin bıçaklarıyla öndeki ve arkadaki deveyi birbirine bağlayan iki sicimi ustalıklı keserler ve sessizce devenin yolunu, sapa yol-

larda değiştirirler.

Kervanda'ki bütün insanlar, skılmamak ve uyumalanı-
nı önlemek için, eğlenerek; ya tütün içerek, ya şarkı
söyleyerek, ya da kendi içlerinden söz ederek geceyi
geçirirler; fakat gün ağarmadan bir ya da iki saat önce,
herkesin kendini uykuya verdiği bir sırada, it çıkamaz.
Ekseriya bastırması zor olan böyle bir uykudayken, in-
sanın attan düştüğü çok vaki'dir. Fakat hrsız endişesi
bulunmayan memleketlerde, efendiler küçük topluluk-
lar halinde, n safta giderler ve büyük yollarda, istedik-
leri gibi uyurlar. Bzi kimseler, atlarının eyeri üzerinde,
yastık olarak kullandıkları küçük bir yastıkçık taşıma-
ya itina ederler ve uyurlarken hayvanlarının dizginini
kollarına dolarlar. Kervanın gelişine kadar istirahat
ederler ve en son geçenler, onları uyandırmaya dikkat
ederler.

Kervan en mnsıp yerlerde konaklar. Güneş batın-
ca, fakir kimseler olan şau'lar veya Türkler, ya da Er-
meniler, kampın etrafında bekçilik ederler. Onlar her
tarafı dolaşırlar; biri diğerinin ardından, Arapça ya da
Ermenice olarak "Allah birdir, rahimdir" diye haykırırlar
ve zaman zaman "Kendinize dikkat ediniz" diye ek-
lerler.

Kalkış için tesbit edilen zamnın yaklaştığını anla-
yınca, bekçiler, kervancıbaşını bundan haberdar eder-
ler. Kervancıbaşı da onlara atların eyerlenmesi için
haykırmalarını emreder; yarım saat kadar sonra bek-
iler, yklenilmesini haykırlar. şau'ların ikinci bağı-
rışlarında, her şeyin hazır olduğuna dair hayran olunan
bir şey mevcuttur. Kervan hemen yola koyulur.

Geçilmesi gereken memleketin modasına göre giyin-
mek uygun olur; her kim başka tarzda giyinirse gln
duruma düşer, acayip karşılanır ve çoğu zaman tehlike-
lere mâruz kalır. Sarık kullanmak için mecburen başı
traş ettirmek gerekir: Çünkü sarık kayar, salar olunca

başta durmaz. Türkiye'de insanın sakalını uzatmasına müsaade edilir; fakat İran'da bütün çeneyi traş ederler, uzun bıyık bırakırlar. İran Şâhı'nın bir kapıcısını görmüştüm, hiç unutmam, o kadar kocaman bıyıkları vardı ki onları başının arkasında bağlayabiliyordu; bu da onun çift maaş almasını sağlamıştı.

Memleketin modasına uygun çizmeler, sarı, kırmızı, ya da siyah maroken deridendir ve içleri bez astarlıdır. Hiçbir zaman mahmuz kullanılmaz; çünkü üzeninin altında bulunan demir, atı dürtmeğe yarar.

Kervan, mola vermesi gereken yere yaklaşınca, her tüccar, şayet yağmur yağarsa suyun akacak meyli olsun diye, mümkünse biraz yüksekçe bir yer kapmak ve oraya kendisine ait olan küçük denklere yerleştirmek için öne geçer. Bu durumlarda, küçük denklerin ıslanmamaları için, altlarına taşlar yerleştirmeğe, hatta üzerlerini halı ile örtmeğe itina ederler.

Sulara bir akış yolu sağlamak için uşakların çadırın etrafında çarçabuk çukur açmaları da o zaman olur.

Hava güzelse çadır kurmakla oyalanılmaz, atlar demirden halkalara tutturulan iplere bağlanır; arka ayaklarını da bağlarlar; ipler, atların yerlerinden uzaklaşmalarına engel olur.

Memleketin âdetine göre yerdeki bir çukurda yemek pişirilir.

Kervan yolcularının çektikleri en büyük sıkıntılar, sâdece iki ya da üç kişinin birlikte su çekebildiği kuyulara veya sarnıçlara varıldığı zaman husûle gelir. O zaman tüccarlar iki saat su sıkıntısı çekerler; çünkü yük hayvanlarının sahiplerinden başka kimsenin su almasına müsaade etmezler. Son Asya seyahatimde, bu sıkıntıyı çekmedim; dâima erkenden suyum oluyordu. Susuz ne ekmek yapılabilir, ne de pilâv. Bir eşeğe bindirip önden gönderdiğim on ya da onbir yaşlarındaki yeğenim, bana böyle bir lütufkârıkta bulunmuştu. Allah

rızası için kendilerinden küçük bir çocuğun su istediğini gören arabacılar, onun su kaplarını dolduruyorlardı.

Bâzan bu meselede, kavga—dövüş, hattâ insan öldürmeler olur. Bir gün İsfahan'a gitmek için Bender—Abbâsî'den, Bağdatlı bir tüccarla hareket edip Guetchi kervansarayına vardığımızda tüccar, Mozambik sâhillerinde yaşayan Cafre (Kâfirî) 'lardan biri olan kölelerinden birine, gidip sarnıçtan su getirmesini emretmişti. Köle, hiçbir şey getirmeden dönmüş, arabacıların ve katırcıların kendisini dövmeye yeltendiklerini söylemişti. Tüccar hiddetle onu geri yollamış ve su çıkarmasına engel olmaya kalkışacak olanlar bulunursa tepelemesini emretmişti. Köle yeniden sarnıca gelmiş, katırcılarla konuşmuş; katırcılardan biri de ona vurmuştu. Köle de hançerini çekmiş, adamın karnına sokmuş onu yere cansız sermişti. Bütün oradaki ayaktakını Kâfirî'nin üzerine çullamış, onu bağlayıp, Bender—Abbâsî hâkiminin huzuruna götürmüşlerdi.

Olayların cereyan ediş tarzını öğrenen hâkim, katırcılardan on—oniki kişiyi yakalatmış ve onları, bir tüccarın uşağının su almasına müsaade etmeye razı olmadıkları için falakaya çektiirmişti. Sonra da, maktulün biraderleri olan iki kişi hariç, ötekilerin yatışması için işi sürüncemede bırakmıştı. Nitekim de öyle olmuştu. Birkaç gün sonra hâkim, katili yargılayamayacağını söylemişti; çünkü cinayet, Şiraz vilâyetinin topraklarında meydana gelmişti; suçluyu oraya göndermesi gerekiyordu.

Kâfirî'nin efendisi pek zengin biriydi ve bu köleyi çok seviyordu; Han'ın teveccühünü kazanmak için Şiraz'a gitti. Hiç unutmam, Şiraz'dan iki günlük uzaklıktaydım, yolda maktulün akrabaları olan birçok fakir insana rastladım; onlar Han'ın huzuruna götürmek ve Han'dan adâleti yerine getirmesini talep etmek için

Kâfirî'yi bekliyorlardı. Şiraz'da maktulün anne ve babasına, iki çocuğuyla karısına rastladım. Beni görünce, kendilerini yere attılar ve bana bütün acılarını dile getirdiler. Şâyet bana inanıyorlarsa, işi sonuca bağlamak için kendileri için en kısa ve en kârlı yolun, Kâfirî'nin efendisinden bir miktar para almak olduğunu kendilerine anlattım. Bu tavsiye, zavallı müslimler tarafından şiddetle reddedilmişti. Baba sakalını, kadınlar ise saçlarını yoluyordu; Frenkler akrabalarının kanını satsalar bile, onların böyle yapmadıklarını, katilin kanını içmeden memnun olmayacaklarını avazları çıktığı kadar haykırıyorlardı. Maktulün diğer akrabaları Kâfirî ile birlikte Şiraz'a gelmiş olduklarından, Han, dolu para almaya mecbur bırakmak için ne mümkünse yapmıştı; fakat onu orada pek açıklayamadığından, neticede istedikleri gibi yararlınsınlar diye, köleyi maktulün akrabalarına teslim etmesi gerekmişti; ben de, aynı saatte, maktulün yakınlarının Kâfirî'ye ne gibi bir muamelede bulunduklarını öğrenmeden Şiraz'dan hareket etmiştim.

D e v e n i n mizacı, çeşitli türleri ve bu faydalı hayvanı yetiştirme tarzları hakkındaki bazı gözlemleri burada sergileyeceğim.

Devenin dişisi, yavrusunu, onbir ay karnında taşır. Deve doğar doğmaz, dört ayağını karnının altında katlayıp, onu çöktürürler; bir halı ile sırtını örterler; halı yere kadar sarkar; devenin kalkamaması için yan taraflarına bir çok taş yerleştirirler ve bu vaziyette onbeş ya da yirmi gün bırakırlar. Bu zaman zarfında biraz içmeğe alışsın diye, yavru deveye, içecek süt verilir; fakat seyrek olarak. Hatta, onları yüklemek icap edince çökmeğe alıştırmak için ayaklarını bu biçimde katlarlar, develer hayran olunacak kadar çabuk istenileni yaparlar.

Kervan konaklaması gereken yere varır varmaz, aynı

efendiye ait olan bütün develer, kendiliklerinden çember şeklinde dizilmeye ve dört ayaklarının üzerine çökmeye başlarlar; öyleki küçük denklere tutan bir ip çözülecek olsa, denkler kayarak, yavaş yavaş, yere yuvarlanırlar. Yeniden yüklemek gerektiğinde, aynı deve, küçük denklere arasına gelip tekrar çöker. Denkler bağlanınca, yüküyle birlikte yavaş yavaş doğrulur; develerin yükleri indirilince, birkaç çalı yemeleri için kura salınırlar. Güneşin batışına yarım saat kala develer kendiliklerinden geri gelirler. Geri dönünce hepsi de halka şeklinde dizilirler. Her devenin önüne, her biri iki yumruk iriliğinde iki topak arpa hamuru atılır.

Deve pek kanâatkârdır ve şaşılacak bir sabırla susuzluğa dayanır. Kervanın altmış günden az zamanda aşmadığı çöllerden geçtiğim son seferimde develerimiz, bir defasında, dokuz gün susuz kalmışlardı; çünkü dokuz günlük yürüyüş zarfında hiç su bulamamıştık. Daha da hayret verici olan, devenin sıcaktan kavrulurken kırk gün kadar yemeden, içmeden durabilmesidir. O zaman deve, o kadar öfkeli olur ki şâyet insan pek dikkat etmezse, deve kendisini ısırır diye kaçır. O sırada develerin ağzının iki yanından, bir domuzun idrâr torbası gibi şişkin, iri iki kese fırlar ve beyaz bir köpük çıkar.

İlk baharda devenin bütün tüyü dökülür; derisi çınlı çıplak kalır. Sinekler deveyi çok rahatsız ederler; deveci, onu katranlamaktan başka bir çare bulamaz. Bu hayvanı tımarlamak için, kaşığı yerine küçük bir değnek kullanılır; bir halıyı tozunu çıkarmak için nasıl döverlerse o şekilde sopayla deveye vurulur.

Başlıca iki cins deve vardır; birisi, sıcak memleketlere; öteki, soğuk memleketlere aittir.

(Dört ayaklı bu hayvanın iki cinsi arasında ilk bakışta göze çarpan bir fark mevcuttur. Sıcak memleketlerin devesinin, yani kelimenin tam anlamıyla "deve" nin,

iki hörgücü vardır; oysa soğuk ülkelerin devesinin, yani "hecın devesi" nin, sadece bir hörgücü bulunur. B—n.)

Sıcak memleketlerin develeri, Hüzmüz'den İsfahan'a kadar uzanan bölgelerdeki develer gibi, toprak ıslak ve kaygan oldu mu, pek yürüyemezler, arka bacıklarını ayırarak karınlarını gösterirler. Altı ya da yedi yüz Livre (17) taşıyan develer, küçük develerdir; fakat pek kullanışlı değillerdir, çok susuzluk çekerler. Soğuk memleketlerde olduğu gibi, onları arka arkaya dizip bağlamazlar, inek sürüleri gibi gönüllerince yürüyebilmeleri için serbest bırakırlar. Deveci onların nasıl yürüyeceklerini şarkı söyleyerek ara sıra ıslık çalarak düzenler.

Çöl develeri de, aşağı yukarı aynı mizâca sâhiptir: hoş giden güzellikleri vardır; onlara tatlı tatlı muâmele etmeli, uzun yürüyüşler yaptırmamalıdır. Buna mukabil, diğer develerden daha az yeyip, daha az içerler, daha sabırla susuzluğa katlanırlar.

Soğuk memleketlerin develeri, Tebriz'den İstanbul'a kadar uzanan bölgede bulunan develer gibi, oldukça fazla yük çeken büyük develerdir; çamurdan çekinirler; ıslak topraklara ve kaygan yollara halılar sermek gerekir; bâzan üzerlerinden geçsinler diye, arka arkaya, yüz kadar halıyı yere sermek icab eder. Sonuncu deve geçince, arkadaki halıları ön tarafa yeniden yaymak için toplarlar; fakat şâyet yol çok uzunsa, yolun kurumasını mecburen beklemek lâzımdır.

Deve satıcıları, bizdeki dalavereciler gibi kalles olurlar. Hiç unutmam, ikinci İran seyahatimden dönüşümdedeydi, Kazvin'de bulunuyordum; sekiz güzelim deve aldığını sanan İranlı bir tüccar, kendisine en iyi görünen dördü hakkında yanılmıştı. Bu develerin semiz olduklarını göze çarptıyordu; fakat aslında şişirilmişlerdi. Dolandırıcılar, deve zayıf olduğundan kuyruğunun yanından bir delik açmışlar, oradan içeriye bir körüğün borusu-

nu sokup, deveye en keskin gözleri çoğu zaman yanıtacak güzel bir görünüş vermişlerdi.

Daha fazla uzaklaşmadan, İran'da kullanılan sikkelerden bahsetmek zorundayım.

Dikkat etmek gerekir ki:

1) İran'da sâdece hükümdarların tahta çıkışları vesilesiyle halka ihsanda bulunmak istedikleri zaman, altın sikke basılır; altın sikkelerin bir kısmı da hazinede durur. Böylece altın sikkeler asla geçer akçe değildir. Bu altın paraların değeri yaklaşık beş franka kadar yükselmektedir. Asfî değerleri üzerinden alınır, verilirler; fakat saraflardan başka yerde pek bulunmazlar.

(Üstelik bu altın paraların asla özel adları yoktur. İranlılar umumiyetle bu paralara "tılâ", yani "altın para" derler. Değerlerinin yüksek oluşu sebebiyle "şereff" denmektedir. (B—n.)

2) Çubuk olarak, kapkacak olarak, ya da para olarak her çeşit gümüş makbûl ve müteberdir. Ağırlığına ve adına bakılarak alınır. Sikkelerin basıldığı Erivan'dan ya da Tebriz'den İran'a girerken, büyük bir para cezası yüzünden darbhânenin para kalıbında eritilip basılması için, taşınan gümüşün hepsini beyan etmek mecbûrîdir.. Fakat, şâyet bir tüccarın işleri, onun durmasına fırsat vermiyorsa, İsfahan akçesi olarak parasını taşımakla daha rahat eder; sadece beyanını yaptığını ispatlayacak bir pusulayı, Erivan ya da Tebriz haznedarından almak mecbûrîyetindedir.

3) Gümüş paralarla ilgili imalat vergisi, yüzde yedibuçuğa varır; fakat bakır mangırlar için bu nisbet, ancak yüzde yarım, ya da fazla fazla yüzde birdir. Bunun neticesi şu olur: Bir işçi, bakıra ihtiyacı olduğu zaman, onu gidip satın almak için vakit kaybetmektense, küçük paraları eritmeyi tercih eder. Avrupa'da böyle bir şey yapılmış olsa hesabı tutulamazdı.

Dört çeşit gümüş para mevcuttur: "Abbâsî", "Mu-

muğî" (Mahmûğî), "Chayets" (Şâhî) ve "Bistî". Bistî'ler bugün nâdir bulunurlar.

Bakır paraları "kasbeke" (Kazbeki) denir, teklik ve ikilik olanları vardır.

Teklik kazbeki, bizim akçemizle beşbuçuk Fransız mangırı eder; ikilik olanı, onbir Fransız mangırı değerindedir; iki tane ikilik kasbeke, bir bistî etmektedir; on tane teklik veya beş tane ikilik kasbeke bir "şayet" etmektedir.

İki şâhî, bir mahmûğî; iki mahmûğî, bir abbâsî yapar.

Abbâsî, bizim Fransız paramızla onsekiz metelik altı mangır eder.

Bütün bu gümüş paralar, bistî ve kazbeki hariç, yuvarlaktır; bistî ve kazbeki, oval biçimdedir.

Avrupa'da olduğu gibi hükümdârın başı, silâhları gümüş sikkelerin üzerinde bulunmaz. Sadece bir yüzünde paranın basıldığı ülke hükümdârının adı, diğer yüzünde ise şehrin adı ile hicrî senenin yazılı olduğu görülür.

Bakır mangırın bir yüzünde, sırtında bir güneşle bir arslan; diğer yüzünde ise, imal edildiği şehrin adı gösterilir.

Hürmüz'de olsun, Basra Körfezinin diğer limanlarında olsun, ödemeler, abbâsî olarak yapılsa da, sadece "larin" (lârî) olarak hesaplanır.

"Larin", eski bir Basra ve Arap akçesidir ve Seylan adasında geçerlidir. Bu sikke, iki parmak kalınlığı kadar uzunlukta, normal bir kuş tüyü kalemî kadar kalınlıkta, ikiye katlanmış bir gümüş çubuktur. Bu şekilde katlanmış olan bu gümüş tel üzerinde hükümdârın adı görülür; sekiz "larin" bir "altın"; seksen "larin" ise bir "tümen" eder.

"Altın", beş abbâsî değeri olan bir sikkedir; "tümen", onun on katı bir değerdedir; bizim Fransız paramızla kırkaltı Fransız sikkesi eder. (18)

YEDİNCİ BÖLÜM

İskenderun'a gitmek için Marsilya'da gemiye
binen yazarın Paris'ten İsfahan'a ikinci seyahati

İran'a ilk seyahatimde kullandığım yol, İstanbul'dan Erivan'a uzanan Türkiye'nin kuzey vilâyetlerinden geçen yol olmuştu. Şimdi ise, güneydeki şehirlerden ve birçok Arap emirinin bulunduğu çöldeki vilâyetlerden söz edeceğim. Bu emirlerden bazıları güçlü kimselerdir. İçlerinde, hazır vaziyette, otuz bin kadar atı olanlar vardır; onlardan beşi ile konuştum; kendilerine ufak tefek hediyeler sundum; onlar da bana pirinç, koyun eti, sepet sepet incir, hurma ve şerbet gönderdiler. Yanlarında bulunduğum müddet zarfında, asla beni şerbetsiz bırakmadılar; yol arkadaşlarına da şerbetten veriyordum; çünkü bu içki uzun zaman muhafaza edilemez. 1638 yılındaki ikinci seyahatim sırasında, Halep'ten İsfahan'a geçerken, çöldeki bu yoldan gittim. 1638 yılı, Kral XIV. Louis'nin doğumundan dolayı, Fransa için, pek şerefli bir yıl olmuştu; doğumla ilgili ilk haberleri, Türkiye'nin, İran'ın, Hint memleketlerinin birçok şehirlerine ve o zamanlar karadan gidilebilen en uzak diyarlara götürmek şerefine de, ben nâil olmuştum. Bu münâsebetle, seyahat hikâyelerimin sonunda anlataca-

ğım şekilde, büyük şenlikler yapılmıştı.

13 Eylül 1638 günü, Marsilya'da, kırkbeş topu bulunan bir Hollanda gemisine bindim. Kaptana yeni bir talimat alıncaya kadar asla hareket etmemesi için emir geldiğinde, biz demir almak üzere adalarda bulunuyorduk. Ertesi gün, veliahtın doğum haberi gemiye gönderilmişti (19); haber, gemimizi neşeye garketmişti. İki gün sonra hareket ettik; Malta'ya gitmekte olduğumuzdan kaptanımız (Şövalyelerin reisi) Grand—Maître'ye verilmek üzere mektuplar almıştı.

Malta'dan Magosa'nın batısında bulunan, Kıbrıs'ın güzel bir plaj şehri olan Larnaka'ya gitmek üzere yelken açtık.

Pek önemli olmayan bazı olaylardan sonra, İskenderun'a vardık.

Bir Hristiyan gemisi görülür görülmez, geminin âit olduğu milletin konsolos yardımcısı, bir tezkire ile geminin gelişini, Halep'teki konsolosa derhal bildirmeyi ihmal etmez. Her ne kadar at ile iki günden fazla sürerse de, dört ya da beş saat sonra, tezkire konsolosun eline geçer. Tezkire, bu yolculuğu çarçabuk yapmaya alıştırılan bir güvercinin kanatları altına bağlanır; güvercin, doğruca, tekrar gönderildiği yere döner. Daha emniyetli olsun diye, hava kapalı olduğu zaman sık sık vuku bulduğu gibi, biri yolunu şaşırsa diğerinin bu kusura gidermesi için, umumiyetle iki güvercin yollanır.

İSKENDERUN, sadece bir yığın berbat evden ibarettir. Bu evlerde, tayfalar ve diğer aşağı tabaka için meyhane çalıştıran Rumlar oturur; çünkü tüccarlar, kendi milletlerine âit konsolos yardımcılarının evlerinde misafir kalmaya giderler.

Memleketin havası pek fenâdır, yabancıların başına ağır dertler açar. Pek az rastlanan bir olay olarak, İskenderun'da yirmüki yıl oturup, üstelik sürekli pek çok hastalık geçiren, bütün vücudu yakılarla kaplanan, bir

İngiliz konsolos yardımcısını zikrederler.

Bu kötü havanın sebebi, çevredeki ovalarda çok sayıda bulunan bir sürü bataklıktır. Şiddetli sıcaklar yaklaşır yaklaşmaz, İskenderun'da oturanların ekserisi, mevsimi, civardaki bir dağda bulunan Belen adlı bir köyde geçirmeğe giderler. Halep'te veba hüküm sürerken, oradan da gelenler olur.

İskenderun'dan yarım fersah uzaklıkta, içinde Godefroi de Boullon'un (20) silâhlarının da bulunduğu bir kule gördüm.

İskenderun'dan Haleb'e yaya gitmek frenklere yasaklanmıştır; acayip bir şey bu, ama sebebi var:

Bu yasaktan önce, yol kısa olduğundan, aşağı yukarı yüz gümüş paralık küçük bir geliri olan bazı tayfalar, Haleb'e yürüyerek giderlerdi; az bir masrafla, üç günde rahatlıkla oraya varırlardı; ancak harcamak için az paraları olduğundan ve işlerini bir çırpıda yapıvermek hoşlarına gittiğinden, satın alacakları mallar için yüzde dört, ya da beş, veya daha da fazla para ödemekten çekinmezlerdi. Bu rekabet, tüccarlar için pek zararlı oluyordu. Bütün Hint memleketlerinde de, elmas ocaklarında da bu âdet mevcuttu.

Tüccarlar, bu ihtilâfa bir çâre olarak, bundan böyle, yabancıların İskenderun'dan Haleb'e yürüyerek yaya gitmelerine bir daha müsaade edilmemesini sağladılar; fakat bundan başka yabancılar için at kiralamak, her at için altı kuruş gidiş, altı kuruş da geliş parası ödemek mükellefiyeti konuldu. Böylece yolculuk, diğer masraflarla birlikte, otuz kuruştan daha az para harcamakla asla yapılamaz oldu; bu ise, zavallı bir tayfanın elde edebileceği bütün kazancını tüketecek bir şey.

İskenderun'dan çıkarken, iki saat kadar, bir ovada, Belen adh yüksek bir dağın eteğine kadar yürünür. Dağdan inerken, güneydoğuda, bir tepenin sırtında kurulmuş olan ANTAKYA şehri görülür. Bir zamanlar, bu

şehirden geçen yoldan gidilirdi; fakat birkaç yıldır mahallin, yeniçerileri, insan başına birer kuruş istemeye kalkışınca, bu yol terkedilmiştir.

Şehirden denize uzanan, gemilerin girebildiği kanalın ağzı, oraya biriken kumla kapandığından beri, Antakya bozulmuştur.

Şehrin aşağısındaki ova, yaklaşık ondört fersah uzunluğunda ve üç fersah genişliğinde olup, geçilmesi gereken yolun karşısında bulunmaktadır. Hemen hemen yolun yarısında, uzun bir su seti vardır; su setini aşan derelerden ötürü, set, şurasından burasından köprülerle kesilmiştir.

Bağdat ve Basra'da sık sık görülen ayaklanmalar, Sultan Ahmed devrinde, veziriâzamı, köprülerle, inşası altı aydan az zamanda tamamlanan ve yapımı bir harika olan bu su bendini yaptıрмаğa sevketti.

Bağdad'ın muhasarası için, Romanya'dan, Yunanistan'dan getirilen topları ve diğer savaş malzemesini sevk etmek için, bu tasarı gerçekleştirilmiştir. Su seddinin nihayetinde, sağlam yapılmış pek büyük bir köprü vardır. Antakya gölüne dökülen bir ırmak, bu köprü'nün altından geçer. Göl, yılan balığı avlandığından, büyük bir gelir kaynağıdır. Malta'ya, Sicilya'ya ve İtalya'nın diğer yörelerine götürmeğe zamanları olsun diye, Hristiyanların büyük perhizinden genellikle iki ay önce, gölde yılan balığı avlanır.

Bu ova, zeytin ağaçları ile doludur. Bu da, Halep'te yapılan büyük sabun ticaretinin doğmasına sebep olmuştur. Bu mal, Araplar'a verilebilen en güzel hediyelerden biridir. Kendilerine zeytinyağı verilmesinden de pek hoşlanırlar; onlara bu hediyelerden takdim edilince, takkelerini çıkarıp, hediyeleri başlarına, yüzlerine, sakallarına sürerler; gözlerini gökyüzüne kaldırıp, kendi lisanları ile "Elhamdülillah" derler. Bu hususta onlar eski doğulu geleneklerinden hiçbir şey kaybetmemiş-

lerdir. Din tarihinde bu gelenekler oldukça sık zikredilir.

Şamaken'e (21) kadar ovayı terkedince, atlar yazın bir cins iri sineklerden o kadar çok eziyet çeker ki, şayet insan, sağda solda kendini kıra atmasa, üç ya da dört saat boyunca yol yürümek mümkün olmaz. Kır, yün tarayıcıların kullandıkları bir tür uzun dikenler (fesci veya çırpıcı diken) ile doludur. Dikenler yüksek olduğundan ve atın terkisine kadar çıktıklarından, sineklerin atları sokmasına engel olurlar.

HALEB, Türkiye'nin en ünlü şehirlerinden biridir; büyüklüğü ve güzelliği ile olduğu kadar, her şeyin bol oluşu yanında, havasının iyiliği ve oraya gelen bütün milletlerce yapılan büyük ticaretten ötürü ünlüdür. Halep, 35° derece doğu boylamı ile 36° derece 45' kuzey enleminde, oldukça iyi bir yörededir.

Bâzıları bu şehrin adının, bir zamanlar "Hieropolis" olduğunu; bazıları da, "Berraka" olduğunu söylerler. Arap tarihçileri, onun fethinden bahsederken, başka hiç bir adı zikretmeksizin "Haleb" derler. Bizans İmparatoru Heraklius'un saltanatı zamanında, Araplar tarafından 637 yılında zaptedilmiştir.

Bu şehir, dört tepe üzerinde kurulmuştur. Haleb'in merkezini meydana getiren en yüksek tepede iç—kale bulunmaktadır. Toprak kaymasın diye bazı yerlerden kemerlerle desteklenmiştir. İç—kale büyüktür; çevresi beş ya da altı yüz adım olabilir.

Şehir, üç milden fazla surla çevrilidir. Surlar oldukça iyidir, yetmiş ya da seksen adım aralıkla dizilmiş, kare şeklindeki kuleler ile tamamen yontulmuş taşlardan meydana gelmiştir. Kulelerin arasında daha küçükleri bulunur. On kapıdan şehre girilir; kapılardan birinin altında, Türklerin değer verdikleri bir mağara vardır; orada kandiller yakıp ellerinde tutarlar. Türkler, İlyâs Peygamber'in bir müddet kaldığı ye-

rin, burası olduğunu söylerler.

Haleb'ten hiç ırmak geçmez; sadece şehrin dışında "Koik" (Kuveyk) adında küçük bir dere vardır. Küçük de olsa ondan büyük bir fayda sağlarlar; çünkü bu dere, bütün bahçeleri sulamaya yarar. Bu bahçelerde bol bol meyva, özellikle Kazvin dolaylarından gelenlerden daha iri ve tatları daha güzel olan antep fıstıkları yetiştirilir.

Husûsî yapılarda olduğu gibi devlet binaları da sadece içten güzeldirler; duvarlar, çeşitli renklerdeki mermerlerle ve altın yazılarla süslü, girişik bezemeli kaplamalarla kaplıdır.

Şehrin içinde ve dışında bulunan câmilerin sayısı, yüz yirmidir. Bu câmilerden altı ya da yedisi, gösterişli kubbelerle örtülü güzel âbidelerdir. Azize Helene tarafından inşa ettirilmiş olduğu sanılan eski bir Hristiyan bir camiinde dikkat çekici bir şey görülür. Kapının sağında, iki ya da üç ayak büyüklüğünde kare şeklinde bir taş vardır; taşta gayet iyi yapılmış bir resim bulunmaktadır: Bir çanak, çanağın üzerinde bir mayasız ekmek ve ekmeği örten bir hilâl. İnsan, ilk bakışta, bu resimlerin, mozayik olarak getirilmiş parçalar olduğunu sanır; fakat oradaki herşey tabîîdir; Türkler görmeden, bir demir âletle taşı kazıyınca, birkaç Fransızla birlikte bunu müşâhede ettim (22).

Bir çok konsolos bu taşı satın almak istemiş, iki bin gümüş akçeye kadar para teklif etmişler; fakat Haleb paşaları, onun satılmasına asla râzı olmamışlar.

Şehirden yarım fersah uzakta, Frenklerin gezinmesine yarayan bir tepelik bulunmaktadır. Orada bir mağara görülür. Türkler bu mağarada, Hz. Ali'nin birkaç gün kaldığını söylerler. Bir kayada oldukça kötü kazınmış bir el resmi olduğundan, Türkler, bunun kendisinin oraya geldiğini belli etmek isteyen Hz. Ali'nin elinin izi olduğuna inanırlar.

Halep'te iki ya da üç kolej bulunmaktadır; fakat her ne kadar dilbilgisi, bir çeşit felsefe ve Müslümanların en çok değer verdikleri ilimler olan din bilgilerini öğretmek için ücretli öğretmenler varsa da, öğrenci azdır.

Çarşı ve pazarlar hariç, şehrin bütün sokakları tamamen kaldırım taşı döşelidir. İpek dokumacıları ile tiftik dokumacıları, en çok bulunan belli başlı zanaatkârlardır.

Kervansarayların sayısı, kırk; halk hamamlarının sayısı ise ellidir. Kadınlar, inanılamayacak derecede hamama gitmekten büyük zevk duyarlar, orada buluşup birlikte eğlenirler. Bu eğlenceye katılmak için bütün hafta boyunca para biriktirirler.

Dış mahalleler büyüktür ve iskân edilmişlerdir; hemen hemen bütün Hristiyanların orada evleri ve kiliseleri bulunmaktadır. Halep'te dört grup doğu Akdenizli Hristiyan vardır. Rumlar, Ermeniler, Syriens'ler (Sür-yânîler) veya Yakûbîler ve de Mârûnîler.

Rumların bir başpiskoposları bulunmaktadır; nüfusları onbeş ya da onaltı bin kadardır; kiliseleri Aziz George'a ithaf edilmiştir. Ermenilerin "vertabet" dedikleri bir piskoposları vardır ve aşağı yukarı oniki bin kişi kadardır; kiliseleri, Meryem Ana'ya ithaf edilmiştir. Jacobite (Yakûbî) 'lerin de, bir piskoposları bulunmaktadır ve nüfusları on bini aşmaz; onların kiliseleri de aynı şekilde Meryem Ana'nın adını taşır. Marûnîler, Papa'ya bağlıdırlar ve nüfusları binikiyüzden pek fazla değildir; kiliseleri, Aziz İlyâs'a ithaf edilmiştir. Romalı katoliklerin, üç kiliseleri vardır; bu kiliselerde, Mont-Carmel tarikatına mensup rahipler, Aziz Fran-çesko'nun dilenci tarikatından olan papazlar ve Cizvit tarikatı papazlarından oluşan din adamları hizmet ederler.

Haleb'in iç ve dış mahallelerindeki toplam nüfusu, yaklaşık ikiyüzelli bin kişidir (23).

Haleb'te, büyük bir ipekli ve tiftik yünlü kumaş ticareti yapılır; fakat esas ticâreti, "mazi" ile sepicilerin kullandığı meşe palamutunun kabuğu olan "valanede" ticareti teşkil eder. Sabunla ve diğer pek çok malla ilgili büyük bir ticaret mevcuttur.

Ticaret, bâzı kimselerin yazdığı gibi, Fırat ve Dicle nehirlerinden yapılmaz. Bu nehirlerden ilkinin balırsa, toprakları sulamak için su çeken, orada inşa edilmiş bir sürü değirmen, nehir yolculuğuna engel olurlar; ya da böyle bir yolculuğu tehlikeli hale getirirler.

İtiraf edeyim, 1638'de Ulu Hakan (IV. Murad) 'ın, Bağdad'ı kuşattığı zaman, ordusunun savaş malzemesinin büyük kısmını Fırat'a indirdiğini gördüm. Ama o zaman, bütün değirmenleri kaldırmak icap etmişti.

Dicle ise, sadece Bağdad'dan Basra'ya kadar nehir yolculuğuna elverişlidir; fakat bu yolculuk çok uzun sürer. Basra'dan Bağdad'a dönmek için yetmiş güne yakın zaman ister.

Sizin anlayacağınız, "Moratson" (Türkler Fırat'a böyle derler) (24) yolculuğu rahat olsa bile, tüccarlar, bu yolu kullanmazlardı; çünkü kervanlar, umumiyetle, sadece yazın yolculuk ederler; kervanlar yazın, çölde o sırada bulamadıkları otları ve suyu Fırat kıyılarında bulmak için, bütün hayvanlarıyla oraya yerleşmeye gelen Arapların kayıklarıyla karşılaşabilirler; üstelik tüccarlardan istediği kadar haraç almayacak biri de çıkmaz.

Böyle bir şey, Bağdad'dan Haleb'e gelirken benim de başımdan geçti. Buradaki Arapların reislerinden biri kervana, herbir deve yükü için kırk kuruş para ödetmişti. En can sıkıcı yanı ise, onun adamları yiyeceklerini bize satsınlar diye, beş haftadan fazla zaman bizi alıkoyması olmuştu. Çölü geçtiğim son sefer, bir başkası, bizden, "larin" ler için ikiyüz bin kuruş almadan, bizim hareket etmemize asla izin vermemişti.

"Larin" memleketin parasıdır; ondan ayrıca bahsedeceğim. Bu mübâdeleden anlamayan tüccarlar, Arap resine, denmesi gereken her şeyi söyledikleri hâlde o larinleri almaya bizi zorlamıştı. Münakaşa boş yere yirmiki gün sürmüştü.

Halep vilâyeti, bir paşa tarafından idare edilir; İskenderun'dan Fırat'a kadar uzanan bütün bölge paşanın idaresi altındadır. Emrinde birçok ağalar, ya da subaylar vardır.

Sivil olsun, askerî olsun bütün dâvâlara, yardımcı olmadığından tek başına, sadece kadı bakar; kadı birini idâna mahkûm edince, dâvânın gerekçeleriyle birlikte mahkûmu paşaya sevkeder; paşa da, kadının hoşuna gidecek şekilde hareket eder. Bütün evlilik akitlerini yapan, yine kadıdır; boşanmaları kadı icrâ eder; bütün alım-satım akitleri onun huzurunda cereyan eder; her mesleğin ustabaşılarını tayin eden odur.

Haleb'e varışımızda, Fransız konsolosu, kralın doğum şenliği olarak, muhteşem bir ziyafet verdi. Üç gün sonra da Sultan Murat (IV), Bağdad'ı kuşatmak için ilerlemekte olan ordusuna katılmak üzere Haleb'e gelmişti. Sırf bu münâsebetle yapılan töreni, oldukça fevkalâde bir şey olduğundan anlatacağım: Bir tekkeye mensup dervişler, şehirden yarım fersah uzakta, Ulu Hakan'ı karşılamaya gittiler; Padişah'a saygılarını sunduktan sonra, yarım saatlik yol boyu, Ulu Hakan'ın atının önünde bütün güçleriyle döndüler durdular. Ağzlarından salya çıkıyordu; onları seyrederken insanın gözleri kamaşıyordu. Bu dervişler arasında, hiç durmadan fâsılasız, iki saat bu şekilde dönüp duran, bizim delilik adını vereceğimiz böyle bir şeyle övünenler vardır.

Kahire Paşası, Ulu Hakan'ın gözüne girmek için oraya gelmişti. Paşanın maiyetindekilerin hepsi de, pek gü-

zel bir biçimde giyinmişlerdi. Ekserisinin elbiseleri ipekten; düğmeleri ise, altındandı; kemerleri ve kılıçları gümüşle donatılmıştı.

Bu muhteşem piyade askerinin başında, gösterişsiz bir elbise giymiş olan paşa yürüyordu; ama atının koşum takımı, büyük bir zenginlik içindeydi.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Halep'ten İsfahan'a giden çeşitli yollar,
özellikle büyük çölden geçen yol

Halep'den İsfahan'a gitmek için beş yol mevcuttur: Birincisi Karmis (Kara—Âmid—Diyarbakir?) ve Tebriz'den geçen soldaki yoldur; ikincisi, Musul ve Hemedan üzerinden geçen yol; üçüncüsü, Bağdad ve Kengâver'den geçen yol; dördüncüsü Ane üzerinden Bağdad ve Basra'dan geçen yol; beşincisi ise, senede sadece bir defa Türkiyeli ve Mısırlı tüccarların deve satın almaya oraya gidecekleri zaman kullandıkları, büyük çölden geçen yoldur.

İkinci seyahatimde, bu sonuncu yoldan geçtim. Bu yoldan Basra'ya giden kervanlar, çölde su bulabilmek için, yağmur yağmadan asla yola çıkmazlar; yağmurlar da umumiyetle Aralık'ta diner.

Kervanımız, Noel günü hareket etmişti; altıyüze yakın deve ve dörtyüze yakın insandan meydana gelmişti. Efendilerle uşakların sayısı eşitti. Sâdece kervancıbaşı, önden gidip konaklamaya munasip yerler ve su bulmak için ata binmişti; şunu belirtmek gerekir, çölden geçen kervanlarda asla at kullanılmaz; çünkü, atlar, develer kadar susuzluğa dayanamazlar.

Haleb'den iki ya dü üç fersah ötede, insan çöle girmeye başlar. Çöl doğuya doğru, Basra ve İran Körfezi'ne kadar, Fırat boyunca yayılır. Güneyde ise, Arabie—Pét-rée (25) ile Arabie—Heureuse (26) 'ü birbirinden ayıran sıradağlara kadar uzanır.

Bu çöller hemen hemen tamamiyle kum ovalarıdır; yağmur yağıp da kum sertleşince oralardan geçmek pek zorlaşır. Bu çöllerde nadiren bir tepeye, ya da bir vâdiye rastlanır; genellikle bu vâdilerde bir parça su ve pilâv pişirmek için kullanılan çalılar bulunur; çöl boyunca asla ağaca rastlanmaz; âdettir, Haleb'ten hareket ederken develere biraz kömürle birkaç parça odun yüklenir; bu odun ve kömür ancak sekiz, ya da on gün dayanır; sırası gelmişken belirtelim, bu çölü geçmekte olan altıyüz deveden ancak ellisine mal yüklenmişti. Bu mallar genellikle kaba kumaşlar, çanak, çömlek; özellikle de, siyaha ve maviye boyanmış ketenlerdi. Araplar bu bezleri ağartmadan kullanırlar; öteki develerin hepsine, yedek erzak yüklenmişti; hayatı sürdürmek için gerekli olan hiç bir şeyin bulunmadığı tamamen ıssız bu diyarlarda, uzun bir yolculuk yapmak için ondan daha az miktarda erzak bulundurmamak olmaz.

Çöldeki yolculuğumuzun ilk onbeş gününde ancak iki günde bir, bazan da üçer gün arayla su bulabilmiştik.

Haleb'ten hareketimizin yirminci günü, kervanımız suyu ıyı olan iki kuyunun yakınına gidip konaklamıştı. İsan, çamaşırını yıkatmak için orada iki ya da üç gün kalabilmeyi tasarlıyordu; ama akşam yemeği için henüz hazırlık yapmıştık ki üç Arapla bir Kuriyenin gelmekte olduklarını gördük. Her biri, birer hecin devesine binmişti. Kuriye, Bağdad'ın zaptı haberini götürüyordu. Kuriyeye birkaç kuru yemiş ile nar sunduk. Bağdad'ın zaptı hakkında ihbârının doğruluğunu bize göstermek için, Ulu Haleb'in ve maiyetinin eşya-

sını taşıyan develerin yorulduklarını, bize rastlarlarsa, develerin yükünü hafifletmek için bizinkilere elkoymadan edemeyeceklerini bildirmekle bize iyilik etmişti. Yürüyüşümüzü öğrenen bu diyarların emiri bizi durdurtmasını diye de, Fırat üzerinde kurulmuş olan Ane' den uzaklaşmamızı bize öğütlemişti.

Susuz ve odunsuz dokuz gün yürümüştük; eteğinde büyük su bataklıklarının bulunduğu tepelere nihayet varmıştık. Yarım fersah uzaktan su kokusunu alan develerimiz, pek tırıs gitmeğe başlamışlardı; bataklıklara topluca dalarak, bir çırpıda suyu bulandırıp çamurladılar; şayet doldursaydık, tulumbalarımızı su berbat edecekti. Bu yüzden, herkesin çamaşırını yıkamağa fırsat vermek ve suyun duyurulmasını beklemek için orada üç gün kalmaya karar vermiştik. Pilâv pişirmek için çalı çırpı bulduk; üzüm, kuru kayısı ve badem çıkardık. İhsan, billhassa ekmek yapmak imkânına sahip olunca mest oluyor. Ekmek yapmak için oraya yapılan bütün merasim şudur: İki, ya da üç ayak çapında, yarım ayak derialikte, yerde, bir çukur açılır; ateşlenecek çalı ve çırpılar bu çukura atılır, üzerine çakıl taşları konur; çakıl taşları kızarır ve az sonra da etrafa sıcaklık saçar. Bu zaman zarfında, yere serilen ve bazan masa, bazan da masa örtüsü olarak kullanılan, "sofra" denilen, yuvarlak bir deri parçası üzerinde hamur yoğurulur. Çukur gerekli sıcaklığı elde edince, küller ve taşlar çekilip kaldırılır; hamuru koymak için çukur temizlenir; üzeri tekrar aynı çakıllarla örtülür ve hamur, bu şekilde, akşamdan sabaha kadar, pişsin diye bırakılır. Bu çukurdan çıkan ekmek, ancak iki parmak kalınlığındadır ve pek nefis olur.

Bu mevkide yaptığımız konaklama sırasında, birkaç tavşan ile birkaç keklik vurma zevkine erişmiştim; zira suların civarında daima pek çok av hayvanının bulunduğuna dikkat etmek gerekiyor.

İki gün sonra, bir başka su birikintisinin yanında, bir sürü keçi ve koyun ile karılarını ve çocuklarını yanlarına almış iki Arap görmüştük. Onlar bize Musul'a gitmekte olduklarını söylediler ve bize su bulmanın en mükemmel yolunu öğrettiler; gerçekten de, oradan Basra'ya kadar, asla üç günden fazla zaman, suyla karşılaşmadan yürümemiştik.

Beş gün sonra, baştan başa ateşte kavrulmuş tuğladan inşa edilmiş büyük bir saray bulduk; her tuğla kare şeklinde yarım ayak boyunda ve altı parmak kalınlıkta idi. Bu sarayda, üç büyük avlu vardı ve her avluda iki sıra hâlinde birbiri üstüne dizilmiş kemerleri bulunan güzel yapılar mevcuttu.

Bu büyük saray, her ne kadar astanam bir halde idiyse de, içinde oturan yoktu; Araplardan, bu sarayın kimin tarafından yaptırıldığını ve başka özelliklerini öğrenemedim.

Sarayın kapısının önünde, kuru hâlde bulunan bir kanalla irtibatı olan bir havuz vardır; kanallın dibi tuğladandır, yer seviyesinde olan yol da aynı şekilde tuğladandır. Araplar, bunun, Fırat'ın suyunu akıtan bir su yolu olduğunu sanırlar. Fırat yirmi fersahtan daha fazla uzakta bulunduğuna göre, bu kadar uzaktan nasıl su getirilebileceğine benim aklım ermemişti.

Kuzey—doğuya yönelerek eskiden Kûfe, şimdi ise Meşhed—Ali (27) denen fena bir kasabaya ulaştık. Hz. Muhammed'in damadı olan Hz. Ali'nin kabri, orada, pek güzel olmayan bir câmidedir. Mezârın etrafında genellikle yanan dört meşale vardır; kubbeye ise kandiller asılmıştır. Her ne kadar İranlılar, Hz. Ali'yi çok sayarlarsa da, Ulu Türk Hakanı'nın hükümrânlığı altında bulunan Bağdat güzergâhından geçemediklerinden, Hz. Ali'nin mezarını ziyaret etmeğe nâdiren gelirler. Her ziyaret için sekiz kuruş haraç alınmaktadır; bu ise, İran hükümdârının hoşuna gitmemektedir. Şah

Abbas, tebasının Türklere haraç vermesini istemediğinden, Tebriz'den Kandeher'a giden yolun üzerinde Meşhed'de kurduğu başka bir ziyaretgâh (28) ile onları Hz. Ali'nin buradaki kabirini ziyaret etmekten vazgeçirmeğe çalışmıştır.

Bu sebepten, bu caminin zenginleşmesi şaşırtıcıdır; İranlı ziyaretçisi azdır. Hacılar gelince, yiyecek birşeyleri yoksa, onlara, öğleyin, su ile pişirilmiş pilâv ve bir parça tereyağı dağıtılır.

Kûfe'ye geldiğimiz ikinci günü, iki Arap şeyhine rastlamıştık; birbirlerine "Sultan" diye hitap ediyorlardı. Biri, on; diğeri, onüç yaşlarında olan, iki biraderdiler. Lâl renkli güzel bir bezden yapılmış olan çadırlarını bizim yakınımızda kurmuşlardı; çadırları birçok odalara bölünmüştü; bu bölmelerden birinin duvarları, gümüşten geniş bir şerit ile kırmızı kadife kaplıydı.

Kervancıbaşımız, onlarla selâmlaşmaya gitmişti; bu ziyârete onunla birlikte ben de katılmıştım. Onlar kervanda Frenklerin bulunduğunu öğrenince, kendilerine satacak enteresan birşeyler olup olmadığını bana sordular; kendilerine lââyık hiç bir şeyim bulunmadığı karşılığını verdim. Fakat onlar, bana inanmak istemediler ve kervancıbaşına, sandıklarımızı getirip, huzurlarında açması gerektiğini bildirdiler.

Onlardan birinin yâveri, sandıklar açılırken, içlerinden hiç bir şeyin aşırılmaması için, kendi adamlarından hiç birinin sandıkların yanında bulunmasına müsaade etmek istememişti.

Beraberimde genç bir ressamı da götürmüştüm; onun sandığında canlı renklerle boyanmış bir çok basma resimler, manzara resimleri ve insan resimleri vardı; arasında yarı çıplak pek çok köylü kadınına âit portrelerin bulunduğu başka resimler de vardı. Bu genç sultanlar, sadece bu köylü kadımlarına âit resimleri aldılar ve istemiyorum dememe rağmen, bu resimler için bana

oniki duka altını ödediler. Lâl rengi bir parça kumaş ile iki parça altın ve gümüş dibanın yarısına karşılık olarak da, bize iki sepet hurma yolladılar.

Dört günlük bir yürüyüşten sonra, Arabistan'ın en kudretli emirlerinden biriyle karşılaştık. Karşı yönden, bizim takip ettiğimiz yoldan geçmeğe gelmişti. Yaklaşık elli yaşlarında, yakaşıklı, hoş görünüşlü bir kimseydi; yanında ancak iki bin at vardı; bize dediklerine göre, otuz bin birkaç gün önceden oradan geçmişti. Kendisinin yanında bulunan iki bin atı, kadınlarla yüklü elli deve takip ediyordu; onların cajava'ları lâl renkli kumaş ve ipek püsküllerle örtülmüştü. Bu Araplar, karlarından yana, Türkiye ve İran'da olduğu kadar kısıp görünmüyorlardı. Onlar, başka yerlerde yaptıkları gibi bizi uzaklaştırmadan, kervanımız boyunca bu develeri götürüyorlardı. Bu Arap emirinin, zengin koşum takımları ile birçok güzel atı vardı; fakat, eyersiz ve başlıksız olanlar da yok değildi; bir süvari, küçük bir değnekle kolaylıkla hayvanı yürütüyordu; koşunca da, onu durdurmak için yelesinden yakalamak kâfi geliyordu. Şunu ilâve edeyim, bu hayvanları asla nallamazlar; üstelik bu hayvanlar, yirmidört saat susuz kalabilirler.

Daha yukarıda anlattığım başımızdan geçen hâdise, işte bu emirle olmuştu. O, "larin" ler için kendisine ikiyüz bin kuruş vermeye bizi zorlamıştı. Larin'lerin tartılması ve değerinin bulunması ise, ikişer gün sürmüştü; bu zaman zarfında, o bize yiyecek göndermişti; hareket ederken de, bize, oniki sepet hurma ve her biri otuzbeş, ya da kırk gümüş akçe değerinde olabilen dört genç deve hediye etmişti.

Birkaç gün sonra, Fırat yakasından gelmekte olan başka bir emirle karşılaşmıştık; Arabie—Heureuse'e doğru giden yolu takip ediyordu. Cerrahının kendisine gönderilmesini istemişti. Meselenin ne olduğunu anlamak için onunla beraber ben de gitmiştim. Sol kolunda

bir gümüş para büyüldüğünde bir kurdeşen vardı. Bu kurdeşen, zaman zaman geçiyor, sonra gene çıkıyordu. Onun tedâvi ediliş edilemeyeceğini öğrenmek istediğinden, cerrahım kendisine, gerekli ilâçlara sahip olduktan sonra bunun imkânsız bir şey olmadığını; ilâçları ise, Basra'da bulabileceğini söylemişti. Basra'dan ancak iki günlük mesafede bulunuyorduk. Şayet ona yarasının tedâvi edilebileceği cevabını vermiş olsaydı: cerrahımı kaybetmek tehlikesiyle karşılaşacaktım. Emir onu zorla beraberinde götürmüş olacaktı.

Emîr, tedâvisi için faydalı gördüğü şeyleri satın alması için cerrahıma hemen yüz gümüş para vermeğe kalkışmıştı, fakat bunun o kadar para etmeyeceğini, şayet gerekeni bulursa, onları pek memnuniyetle ona ödünç verebileceğini cerrahıma söyledim.

Bu cevaptan memnun olan Emîr, bizimle birlikte Basra'ya gelip, eczâlarla birlikte cerrahımı geri götürmesi için Araplarından birini bize verdi. Üç gün Basra'da kaldı; bu üç gün zarfında, araptan yakamızı kurtarmak için onunla beraber, oralarda bulunmaması gerektiğine iyice karar verdiğimiz bazı ilâçları sormaya bir kaç dükkâna gitmiştik; ilâçlar olmadan cerrahın bulunmasının mutlaka faydasız olacağını kendisine anlatıp, Arabı geri göndermek için, bu işimize yaramıştı.

Daha ileride, Bağdad'ınki ile birlikte Basra'nın tasvirini yapacağım. Varışımızın ertesi gününden itibaren, Basra'da bulunan Frenklerle, Fransız Kralı veliahdinin doğumuna dair getirdiğim haberler üzerine, yol güzergâhı olan bütün şehirlerde yapılan şenlikleri dile getirmiştim.

Bu şehirdeki ikametim esnasında, Hind Timurlu hükümdarının İstanbul'dan gelen bir büyükelçisi (28) de oraya gelmiş ve şehrin zaptından dolayı Ulu Hakan'ı tebrik etmeye Bağdad'a gitmişti. Haşmetli Padişah, ona pek güzel atlar ile bir küçük duvar saati hediye

etmişti; saatin kutusu yâkut ve zümrüt taşlarla süslüydü. Böyle bir âleti çalıştırmasını bilmeyen elçi, saati tersine kurmuş ve yayını kırmıştı. Büyükelçi, bu kazadan pek müteessir olmuş ve Frenklerin her şeyi bildiklerini sandığından, Karmel tarikatı rahiplerinin manastırına, saatini düzeltmeleri için, bu din adamlarına ricada bulunmaya koşmuştu. Elçi, efendisinin yanına dönüşünde, bu hediyeği sağlam halde gösteremezse başının gideceğinden korkuyordu.

Saatçilikten hiç anlamayan, benim ise bunu tamamen bilmez olmadığımı bilen din adamları, bana yalvarıp yakarıp, bu işi yapmamı istemişlerdi; onun kredisine ihtiyaçları olabilirdi. Söz konusu yayı tekrar taktım; elçi de bana minnettarlığını ifade etti. O sıralarda Ulu Hakan'ın Basra'yı zaptetmeye kalkışmasından korkuluyordu. Bu kaygı içinde Carmel ve Augustin rahipleri, evlerinin ve kiliselerinin ayakta kalması için Veziriâzâmın kendilerinden yana bir himayesini sağlam diye, büyükelçiye ricade bulunursam, kendilerini memnun etmiş olacağımı bana ifade ettiler. Bu görevi derhal yerine getirdim; fakat Türklerin Basra üzerindeki tasavvurları gerçekleşmemiştir.

Daha yukarıda, Arap atlarının mükemmelliğinden bahsetmiştim; yüksek fiyatla satılanları vardı. Hind elçisi, tanesi üç, dört, ya da altı bin gümüş para olan atlardan birkaç tane satın almış olduğundan fevkalâde güzel başka bir at için, sekiz bin gümüş akçeye kadar teklifte bulunmuştu. On binden aza, onu kendisine bırakmaya yanaşmamışlardı; elçinin niyeti, efendisi krala onu satın almaktır; fakat bu kadar para vermek istememişti.

Dönüşünde, Hind hükümdârına ahırını için getirdiği kusursuz güzellikteki atları sunduktan sonra, bütün ötekilerini güzellikte ve mükemmellikte aşan bir başka ata sekiz bin gümüş para vermiş olduğunu, fakat kesinlikle on bin istemeye kalkışan satıcının, kendisine

kalırsa, dik kafalılık etmiş olduğunu söylemişti. Bu güzel atı kendisine, elçisinin getirmediğinden öfkelenen hükümdar, bu utanç verici cürriyeti sert bir dille elçinin yüzüne vurmuş ve onu saraydan uzakta bulunan bir vilâyete sürgüne göndermişti. Hükümdar, derhal İngiliz tacirlerine mektup yazdırmış ve bu atı satın almaları için onlara komisyon vermişti; fakat iklim, ya da besleme değişikliğinden, maalesef at yolda ölmüştü.

Basra'da bulunduğum sırada, oradan iki defa çekirge sürüsü geçmişti; şaşılacak kadar çok çekirge vardı; uzaktan büyük bir bulut gibi görünüyordular; onlardan hava kararmıştı. Yılda dört, ya da beş defa, bu âfet görülür. Rüzgâr bu böcekleri Fırat'tan öteye sürüklediğinden çekirgeler çöle düşerler. Çekirgeler bu şekilde serpilmiş olmasalardı, yerde asla bulunmayacaklardı. Memleketin ahalisi, bu çekirgeleri toplayıp, tereyağında kızartırlar ve Hürmüz'deki küçük dükkânlarda satışa çıkarırlar. Bir gün, bu çekirgelerden altı parmak boyundaki birinin karnını açmak merakı bende uyanmıştı. Orada tamamen canlı onyediyane tane yavru bulmuştum; bundan, bu böceğin ne kadar çok ürediğine karar verilebilir.

Basra'dan Fırat'ın ağzına kadar, yirmi tane tatlı su mevkii vardır; küçük bir sandal kiralayıp, kırksekiz saatte, Bender—i Rîğ'e gelmiştim. Hürmüz'e kadar inmeden İran'a gitmek için ayak basılması gereken yer burasıdır. Bu yerde, hurma taşınaya gelen eşekler bulunur; atların yerine, kendim, adamlarım ve eşyam için eşek tutmam gerekmişti.

Kâzerûn'a kadar, yolda altı gün geçirmiştik. Her akşam konaklanıyor ve pek çok sayıda kumrunun bulunduğu bir çok küçük ırmağın sahili boyunca gidiliyor. Biz pek çok kumru boğazlamıştık. Tavuk yerine bir kısmını pilâva koyup, bir kısmını şişe geçirip yemiştik. Kâzerûn'dan Şîrâz'a beş günlük yol vardır. He-

men hemen dâima pek sarp dağlardan geçilir. Şîraz vâlilerinden biri olan Alikuli Han, yollar yaptırmış, dağları köprülerle birbirine bağlatmıştır; bu yollar ve köprüler olmasaydı, bu memleket, ulaşılması imkânsız bir diyar olacaktı.

İsfahan'a gitmek için Şîraz'da atlar kiralayıp, dokuz günde İsfahan'a vâsıl olmuşum. Fransa veliâhtının doğumuna dair getirdiğim haberle, bütün Fransızları sevince garketmiştim; Fransa'da bulunmuş olan Ermenilerden pek çoğu bizim şenliklerimize iştirak etmişti.

DOKUZUNCU BÖLÜM

Mezopotamya ve Asur üzerinden Halep'ten İsfahan'a
giden yol

Üçüncü Asya seyahatim için, 6 Aralık 1643 günü Paris'ten yola çıkıp, Livourne'a geldim. Orada, Doğu'ya gitmek için yelken açan Hollanda filosunu buldum. Mesut bir tarzda İskenderun'a, sonra da Halep'e vâsıl olduk. Karnavalın son salısı, yaklaşık üçyüz deve ve katırlık bir kervanla oradan ayrıldım.

Yedinci gün, şiddetli bir yağmur, bizi Telbekar (Tel-Başer) 'dan bir fersah uzaktaki bir mağarada beklemek zorunda bırakmıştı. Mağarada, üç bine yakın at barındırılabilirdi. Burası, kayalar, ya da derme çatma kulübelerden başka evleri olmayan ve Araplar gibi yaşayan civardaki çobanların, ya da bedevîlerin, çoğu zaman sığındıkları bir yer. Bu mağara, çeşitli devirlerde oyulmuş; içinde, küçük odacıklara benzeyen nişler görülür.

9 Mart günü, Fırat'ın kıyısına varmıştık. Nehri burada büyük sallar ile geçiyorlar. "Bir", ya da "Berijon" (Birecik) denen şehir karşı yakadadır.

Ertesi gün Şarmeli'ye ulaştık. Şarmeli, (Çarmelik) koskocaman bir şehirdir; şehrin yakınındaki bir dağın

üzerinde bir kale bulunmaktadır. Bağdâd'a yaptığı başarısız bir seferden dönmekte olan veziriâzâmın biri (29) İstanbul'a varınca başı gider diye korktuğundan, 1631 yılında, ordusundan geride kalanlar ile bu dağın üzerinde yerleşmeye ve orada bir kale inşa ettirmeye karar vermiş. Şâyet onu tamamlayabilmiş olsaydı, hiç şüphe yok ki bütün memleketin hükümdarı haline gelmiş olacaktı. Ulu Hakan'ın kurnazlıkla, ya da gözlemini korkutarak elde etmeğe muvaffak olduğu veziriâzâmın en çok güvendiği kimseler olan kendi adamları tarafından veziriâzam boğulduğu zaman, kale inşâsı hayli ilerlemişti.

URFA, eski Edessa'nın bulunduğu yerde kurulmuştur; şehirdeki Ermeniler, kralları Abagarus'un orada ikamet ettiğini söylerler. Onlar, bu prensin, Hz. İsa'ya, portresini kendisine yollaması için ricada bulunmaya elçiler göndermiş olduğunu, Hz. İsa'ya araziler sunduğunu ve Hz. İsa'yı Yahudilere karşı müdafaa etmek için müfrezeler yollamış olduğunu söylerler. O zamandan beri kendilerinin Hristiyan olmaya ve Hz. İsa'nın tekrar dirildikten (bâsubâdelmevt) sonra Abagarus'a gönderdiği havarînin ellerinden vaftiz görmeye başladıklarını eklerler.

Urfa'da, Hz. İbrahim'in şerefine inşa edilmiş büyük bir câmi vardır. Hz. İbrahim'in, oğlunu kurban etmek görevini ifa etmeden önce, Allah'a yalvarmak için diz çöktüğü yerin bu yer olduğunu ve Hz. İbrahim'in dizlerinin altından iki kaynak çıktığını ve bu kaynakların câminin yakınında bulunan canlı balık havuzunu ihya ettiğini Hristiyanlar anlatırlar.

Bu canlı balık havuzu, yontma taş ile kaplıdır ve o kadar çok balık ile doludur ki kenarlarda gezinen ve kendilerine ekmek atan kimseleri gözetlerler. Türklerin, "Hz. İbrahim'in balıkları" diye adlandırdıkları bu balıklara karşı dinî saygıları olduğundan ve havuzun

etrafını güzel halılar ile de kapladıklarından, insan bu havuza dokunmaya pek cüret edemez.

Cümle kapısının altında, Saint—Alexis'in gizli bir hayat sürmek için onyedı yılını geçirdiğı söylenen kili-seyi de gördüm.

Urfa, toprakları pek verimli olan bir bölgede kurulmuş olup, en güzel marokenlerin (sahtiyan) yapıldığı üç vilâyetten biridir. Marokenlere bu güzel parlaklığı kazandıran, memlekete has sulardır. Sarı maroken, Urfa'da; mavi maroken Tokat'ta; kırmızı maroken ise Diyarbakir'de yapılır.

Daha sonraki günler, Dadakarden, Karden, Kuzazar ve Mardin şehrinden geçtik. MARDİN şehri, meşhur seyyah Pietro della Valle'nin ilk karısı olan Maani Gioerida'nın doğduğu yerdir.

(P. della Valle, bu genç Suriyeli bayanla Bağdad'da evlenmiş ve gittiğı yerlere onu da beraberinde götürmüştür. Beş yıllık bir beraberlikten sonra karısını, Basra Körfezi'ndeki Mina'da kaybetmiştir. Ölüm, Maani Giorida'ya karşı olan aşkını asla dindirmemiştir. Roma'ya götürüp âile şapeline yerleştirmek için karısının cesedini tahnit ettirmiş; sonra da, daha dört sene süren seyahatleri sırasında cesedi her gittiğı yere beraberinde götürmüştür. B—n.)

Vaktiyle büyük bir şehir olan Kazera'ya yirmiyedinci gün vasil olmuşum. Kiliselerden birinin altında, kayaya oyulmuş bir yeraltı kilisesi vardır. Her tarafta, aynı şekilde kayaya oyulmuş küçük küçük mağaracıklar görülür.

Yirmisekizinci gün, eskiden Nizibis olan şimdiki Nesben (NUSAYBİN)'e girdik; 1 Nisan günü oradan hareket edip, beş gün sonra, MUSUL'a vasil olduk. Kervanımız, geceleyin oldukça önemli bir hırsızlığa mâruz kalmıştı, samur kürkler çalınmıştı.

Ninive, Dicle Nehri'nin sol kıyısında, Asurya yaka-

sındadır; bugün ancak bir yığın eskimiş, harap olmuş binalardan ibarettir. Orada, içinde kimsenin oturmadığı birçok mağara görülür; buranın eski halkı tarafından, bu mağaraların ikametgâh olarak kullanıp kullanılmadığını, insan pek kestiremez. Küçük bir tepede bir câmi vardır; memleketin halkı, Yunus Peygamberin burada gömülü olduğunu söylerler. Bu yerlere karşı halkın dinî saygısı o kadar büyüktür ki gizlice, özel kayırma olmadan ve de para yedirmeden oraya girebilen Hristiyan asla yoktur.

Bu mevkide, sayılı Kürt tüccarlarından birini kervancıbaşımız olarak seçmiştik; her ne kadar bu Kürt halkı pek iktimamkâr bir dürüstlüğe sahip değillerse de, siyâset bizi buna zorlamıştı; çünkü, eskiden Asurya, bugün ise Kürdistan adıyla tanınan onların memleketlerinden geçmek üzereydik.

Akıntısı kuvvetli, adı ise Bobrus olan bir nehri geçmek için iki gün sarfetmiştik. Gemiler bulunmadığından, uzun sırkılardan beş ya da altısı üstüste konup birlikte bağlanır. Bu sal, kare şeklinde olup onu suyun üzerinde tutmak, yüzdürmek için altına yüz kadar içleri havayla doldurulmuş tulum yerleştirilir. Denkleri ıslanmasın diye, tüccarın yanında taşıdığı kalın kocaman keçeyi, dikkatle salın üzerine yayması gerekir. Dört köşeye yerleştirilen dört uzun sırık, kürek vazifesi görür; fakat akıntı yaklaşık dörtyüz adım sürüklediğinden, öbür kıyıya varınca, malların boşaltılacağı yere kadar salı insanların çekmesi icap eder. Bütün denkler yere inince de, katırların sayesinde yeniden daha kolaylıkla kaldırmak ve tulumları tamir etmek için sal sahilin yukarı kesimine çekilir.

İnsanları ya da malları taşıyan atlara, katırlara ve eşeklere gelince, onları geçirmek için, bir kervanın geldiğini gören civardaki dağlarda bulunan çobanlar, ırmağın kıyısına koşarlar. Onların elbise olarak, sadece,

keçi kılından ya da bezden bir abaları vardır. Suya girmeden önce, bu elbiseyi yukarı sıyırıp, bir türban gibi, başlarının etrafında dolarlar. Onlardan her biri, midelelerinin üst kısmına, şişirilmiş bir teke derisi bağlarlar. En usta olanlarından iki ya da üçü ata binip, suya en önde girer; ötekiler ise, at ve katırları öülerine katmak için, yüzmeğe başlarlar. Bir elleri ile hayvanın kuyruğunu yakalayıp, öteki elleri ile hayvanı dürtler. Şayet hayvanlardan birinin tâkatsız kaldığını görürlerse, onun yükünü azaltmak için hayvanın karnının altına şişirilmiş başka bir tulum bağlarlar.

Hiç hoşla gitmeyen bir yolu iki ya da üç gün takip etmiştik. Birinci gün (gündüzleyin), atlar devamlı olarak yarı bacaklarına kadar suda kalmışlardı. Bu kötü yolu geçince, Büyük Zarb (Zab) denilen başka bir nehere varmış ve onu, yontma taştan yapılmış yirmidokuz kemerli bir köprünün üzerinden geçerek aşmıştık. Dareyos'a karşı giderken ordusunu geçirmek için Büyük İskender tarafından bu köprünün yaptırılmış olduğunu sanırlar. (fakat bu, basbayağı, yanlış bir düşüncedir).

Şerazul Şehrizol (Şehrizer) yakınında, İskender'in Dareyas'u yendiği Arbelles (Erbil) ovasına girdik. Çevresi yaklaşık onbeş fersah olup, birçok ırmak tarafından sulanır. Ovanın hemen hemen ortasında, meşe ağacı dikili, çevre uzunluğu yarım fersah olan bir küçük dağ yükselir. Memleketin an'anesine bakılırsa, Dareyos, savaş esnasında, bu tepede bulunuyormuş.

ŞEHRİZOL şehri, sarp bir kayada, kurulmuş olup bir çeyrek fersahlık bir alanı işgal eder; evlere, onbeş ya da yirmi basamaklı merdivenlerden çıkılır. Bu evlerin, kapı olarak gündüz ve gece açıp kapamak için döndürdükleri, bir çeşit değirmen taşları vardır. Evlerin altında, dağlardaki oyuklar gibi bodrumlar kazılmıştır; evlerde oturanlar, buralarda hayvanlarını barındırırlar; evlerdeki bu teşkilât, Şehrizol'un Arapların ve Bedevî-

lerin akınlarına karşı bir barınak olduğunu insanın aklına getiriyor.

Ninive'den ayrılışımızın beşinci günü, Türk ve İran imparatorluklarını birbirinden ayıran bataklıkların ve sıcak su kaynaklarının yanından geçtik.

Bu nâhiyede, uyuz cevizi ve bizim cevizlerimizin büyüklüğünde kocaman meşe palamutları yetiştiren güzel meşeler görülür.

Kafilemizde, Dominico'da Sanctis adında Venedikli biri bulunuyordu; yanında, Papa'dan, Almanya İmparatorundan, Polonya Kralından ve Venedik Cumhuriyet Hükûmetinden, İran Şâhına güven mektupları vardı. Türkiye'de iken görevini bir sır olarak saklamıştı; fakat İran topraklarında Venedik Cumhuriyetinin büyükelçisi sıfatını ızhâr etti. Kendisi, büyükelçilik sıfatına yakışmayan pek küçük bir adamdı; bu sırada pek önemli bir görevi vardı. Ulu (Türk) Hakan, Kandiye (Girid) adasına saldırmıştı; İran Şâhı'nın Hakan'a karşı harp ilân etmesini sağlamak söz konusu idi. Kale kumandanının, vilâyetin valisi Süleyman Han'ı, Süleyman Han'ın da Şâh'ı haberdar edebilmesi için, büyükelçiye, gelişini, kumandana bildirmesini öğütledim.

Kumandan haberi alınca, bize uygun bir cevap gönderdi ve bizi ikindi yemeğine tuttu; yemekte bize, taze meyvalar, hoşaf lar, reçeller ve sanki yeni toplanmış gibi o kadar taze olan, önceki senenin kavunlarından ikrâm etti.

Birkaç gün sonra Smyrne (Sinendic) 'e (30) vâsıl olduk; orada, vâli, bizi, yani büyükelçi ile beni parlak bir şekilde kabul etmişti. Pek çok etli yemek hazırlanmıştı; amma şarap hiç yoktu; şerbet gibi bir şeyden ve buzlu nar suyundan başka bir içkimiz yoktu. Yemekte çok uzun zaman kalındı; çünkü İran'da âdettir, biri yemeğini yeyip kalkınca, bir başkası hemen onun yerini alır ve ev sahibi arka arkaya pek çok kimsenin yemek

yemesini beklemek sabrını gösterir; neden sonra, başka bir merâsim yapılmaksızın herşey kaldırılır. Yemekte büyükelçinin başına, uygunsuz bir davranışta bulunmak gibi, bir hal gelmişti; onun aceleciliği buna sebep olmuştu. Çok sıcak bir yemeği birden ağzına attığından, dayanamamış, suratını pek çok defa buruşturduktan sonra bütün cemaatin huzurunda ağzındakilerin hepsini eli ile dışarı çıkarmak zorunda kalmıştı.

Smyrne (Sinendic) 'de beş gün kaldıktan sonra, on günü de Amadan (Hemedan) 'da geçirmiştik. Kervanı terkedip, İsfahan'a gitmek üzere üç uşak ve bir kılavuz ile yola koyuldum.

Kervanda bıraktığım büyükelçinin bir iki güne kadar gelmesi gerektiğini haber alan nâzır, ondan bahsetmemi benden rica etmişti. Avrupa'nuzın şerefi için, büyükelçi hakkında düşündüklerini söylemek istememiştim; kendisiyle fazla ilişkim olmamış gibi göründüm.

Büyükelçinin gelişinden bir gün önce, âdet üzere, nâzır, şah adma, bütün Frenklere, büyükelçiyi gidip karşılamalarını bildirdi.

Büyükelçiyi, önce Şah sarayının bitişiğindeki Ali-Kapı'ya götürdük. Bütün elçilerin bu kapıyı selâmlamaları âdettir.

Kapıda yatık duran üçgen pirizma şeklinde beyaz bir mermer parçası muhafaza edilir ve basamak olarak kullanılır. Ona dokunmamaya iyice dikkat ederek bu taşın üzerinden geçince (zira ona dokunmak suçtur) galeri gibi bir yere girilir. Galerinin bir tarafında, cânîler için cezâevi olarak kullanılan birçok hücreler görülür; şah bile canileri oradan pek çıkaramaz.

Şâh'ın hükümrânlık nişanlarını törenle taktığı gün, hükümdar, aynı taşın üzerinden atlayıp geçmeğe gider; şayet dikkatsizlik yüzünden taş dokunacak olursa, sert bir biçimde onu geriye doğru itecekmiş gibisinden kapıda dört muhafız vardır.

Büyükelçiye kendisine üç büyük imparatorluk ile bir kudretli cumhuriyetin delegesi gözüyle bakıldığından, pek üstün bir karşılama merâsini yapılmıştı.

Teşrifatçıbaşı, büyükelçiye, şayet İran yemeklerini beğenmiyorsa, kendi keyfine göre yaşasın diye yiyecek yerine kendisine para takdim etmek hususunda "Atemat—doulet" (İtimâdüddeve) den emir aldığını söyledi. İtimâdüddeve, Türkiye'deki vezirîâzam gibidir. Fevkalâde pinti olan ve yemek olarak sâdece bir bayır turpu ya da bir soğan ile yetinen büyükelçi, teklifi memnuniyetle kabul etmiş; iki saat sonra da, kendisine içinde elli tümen bulunan bir kese getirilmişti. Bu iğrenç pintilikten çok etkilenen bütün Frenkler, büyükelçi ile bir daha düşüp kalkmak istemediler.

Birkaç gün sonra, büyükelçi, Şah'ın huzuruna kabul edilmiş ve itimâd—nâmesini sunmuştu. Almanya İmparatorunun, Polonya Kralının ve Venedik Cumhuriyet Hükümetinin güven mektupları kabule uygun bulunmuştu. Çünkü Asya'da yapıldığı gibi, kâğıdın da, altın yaprak süslemeleri ile altın mühürler vardı; fakat Papa'nınkiler, küçümsenerek, reddedilmişlerdi; çünkü onlar, Papa'nın emirnâmelerine her zaman olduğu gibi, sadece kurşun mühürler taşıyordu; üstelik sadece basit bir kağıt yaprağa yazılmışlardı.

Dominico de Sanctis, kendisinden bir süre sonra İsfahan'a gelen ve kendisinden çok daha iyi hareket eden gerçek bir Polonya büyükelçisi tarafından kendisinin büyükelçilik sıfatına itiraz edildiğinden ne kadar kötü taşıdığını bildiği büyükelçilik sıfatından vazgeçip, mu rahhas sıfatıyla yetinmekle daha iyi etmişti. Teşrifatçıbaşı, Venedikliye yaptığı, ya yiyecek ya da para kabul etmesi şeklindeki tekliflerin aynını gerçek Polonya elçisine yapınca, büyükelçi, kral kendisine yiyecek ne gönderirse göndersin büyük bir şerefle kabul edeceğini söyledi ve şayet altın sarfetmesi söz konusu olmuş ol-

saydı, "hükümdarım olan Polonya Kralı, bana otuz katır yükü altın verirdi" dedi.

Venediklinin hikâyesini tamamlamak için, hikâyesinin başlangıcını ve sonunu eklemek lâzım.

Hristiyanlığı ve papaz mesleğini benimseyen bir Hintli, Papa'nın daha sonra papaz muavini sıfatıyla kendisini geri yolladığı Goa'da başlamış olduğu tahsilini tamamlamak için Roma'ya gitmişti. O sırada Roma'da bulunan Dominico de Sanctis onun hizmetine girmiş ve Hint memleketlerine kadar onunla gitmişti. Venedik'e dönüşünde, Asya'nın ticâretini mükemmel bildiğini bâzılarına yutturduğundan bâzı kimseler ona mal emânet etmişlerdi; bu mal ise, bir deniz kazâsında Seide'de kaybolmuştu. Herşeyden yoksun bir halde Goa'ya dönmüş; orada sadaka ile hayatını sürdürmüştü; fakat oradan da Isfahan'a gelmiş ve Cezvit Papası Peder Rigordi ile tanışmıştı. Birlikte Isfahan'dan Polonya'ya geçmişlerdi; Dominico de Sanctis, Polonya sarayında, Asya hakkında önemli bilgiler edinmiş olmakla öğündüğünden, kral onu İran Sarayına, bahsetmiş olduğum geçici görevle göndermişti. Almanya İmparatoru da, Polonya Kralının yolundan gitmişti; Venedik Cumhuriyet Hükûmeti de aynı şeyi yapmıştı ve bu üç devlet, büyükelçiyi daha muhteşem kılmak için Papa'yı da işe karıştırmışlardı.

Peder Rigordi de, aynı şekilde düzenbazın biriydi; Portekizliler tarafından Goa'dan kovulmuş ve Isfahan Sarayına gitmişti; Isfahan'da genç ve yakışıklı İran Şahı'nın Mille d'Orleans ile evlenmesi için izdivaç teklifinde bulunmaya bile cesaret etmişti; bu prenses, adamın yürekliliğini ve çılgınlığını Paris'te öğrenince sâdece gülmüştü.

Venedikliye gelince, Avrupa'ya Türkiye üzerinden dönmeye pek cesaret edememişti; kendisinden kurtulacağından memnun olan İtimâdüddevele, memleketine

dönmekte olan Moskova büyükelçisine, yanına Venedikliyi de kabul etmesini rica etmişti. Rus büyükelçisi, açıkça pek reddedememişti; fakat Astrakan'a gitmek için Hazer Denizi'nde tam gemiye binecekleri sırada, Moskovalı, Venedikliye, kendisini daha ileri pek götüremeyeceğini bildirdi. Böylece Venedikli İsfahan'a oradan da Goa'ya dönmek zorunda kalmıştı. Goa'da, Portekizliler, Lizbon'a gitmesi için, onu sevabına gemiye bindirmişlerdi. Nihayet Venedik'e gelmişti; yaptığı müzakerelerden memnun olmayan Senato, az kalsın onu şiddetli bir cezaya çarptıracaktı.

DİPNOTLARI

- 1) Bu kont daha sonra Grammot mareşalı olmuştur.
- 2) Mukaddes Roma-Germen İmparatorunu seçmeğe selâhiyetli Alman prenslerinin ünvânı olup burada Saksonya Prensi bahis mevzuudur.
- 3) Macarca "Buda" Almanca "Offen" denilen ve bugünkü Budapeşte'nin batı kesimi, 1541-1686 arasında, Osmanlı hâkimiyetindeki Macaristan'ın eyâlet merkezi, yani Paşa-Sancağı idi.
- 4) Tavernier, (Güney Hindistan'ın elmas pazarı olup Deken Hâyderâbâd'ının yakınında bulunan) Golkonda'yı, ancak 1652'de ziyaret etmiştir; şüphesiz, bir İngiliz seyyahı olan William Methold'un, kendinden önce, 1622'de oraya gittiğinden habersizdi (J.B.).
- 5) Bağdad seferindeki başarısızlığı, şiddeti ve zulmü dolayısıyla idâm edilen Husrev Paşa (Sadriâzamlığı: 1628-1631) olup, Tavernier'ye Tokat civârında rastladığında Vezirîâzamlıktan azledilmiş bulunuyordu.
- 6) Seyyah, burada pastırma yendiğini görmüş olmalı; ancak, bunun hazırlanması hayli zaman gerektirmekte olup, alelacele yenecek hâle gelmesi mümkün değildir.
- 7) Litreden önce kullanılan sıvı ölçü birimi olup, litreden daha küçüktür. 1 Paris pinte'i — 0,93 litreye tekabül ederdi.
- 8) Aralarında Chardin'in de bulunduğu pek çok yazar, "İri-van" şeklinde yazarlar; fakat, kelimenin ilk hecesi fetha'lı olup bizim "e" mizi ifade ettiğinden dolayı, Tavernier'yi örnek alarak edindiğim imlânın daha uygun olduğunu sanıyorum (J. B.).
- 9) Muid, değeri kullanıldığı memlekete ve malzemeye göre değişen eski bir ölçü birimi. Paris'te şarap ölçmede kullanılan bir muid, yaklaşık 268 litreye eşittir.
- 10) Bu bahtıkara şehir, 1720 senelerinde, Nâdir Şah savaşları sırasında çok daha fazla acı çekmiştir (J.B.).
- 11) Tavernier, coğrafî mevkîlerin enlem (arz) ve boylam (tül) dereceleri, Paris mebd'ine göre olup, 1916'dan itibaren kabul edilen Greenwich esâsına uymamaktadır.
- 12) Bu âbide, bütün şehri altüst eden 1780 zelzelesi sırasında yı-

- lulmuş olabilir. Malzeme pek ucuz, inşaatlar da kolay olduğuna göre ve bir zamanlar olduğu gibi bugün de üçyüz bin kişilik nüfusa sahip bulunduğuna göre Tebriz'in kısa zamanda yeniden kalkınmış olacağına inanmak doğru olur (J.B.).
- 13) Erdebil'de bir tarikat ailesinin kurucusu olup, Şah İsmail'le başlayan siyasî heylese bu şeyhe nisbetle "Safevî" hanedanını denmiştir.
- 14) X. Chardin (1643--1713), bu ikinci yolu takip etmişti.
- 15) Marcu Curtius, eski Roma'nın destan kahramanlarından biridir. Titus Livius ondan şöyle söz eder: M. Ö. 393 yıllarına doğru bir deprem olmuş ve Forum Meydanında uçurum şeklinde bir çatlak açılmıştır. Tanrılara göre, ancak Roma'nın kuvvetini meydana getiren şey, oraya atılırsa, çatlak yeniden kapanacaktır. Genç bir yurttaş olan Marcus Curtius, vatanını kurtarmak için, silâhlarını kuşanmış ve atına atlayıp kendini açılan uçurumdan boşluğa atmıştır. Böylece çatlak tekrar kapanmıştır.
- (16) Afyon'un Bizans devrindeki adı "Akroynos" olup, Büyük Menderes'e dökülen Çürüksuyu'n civarından geçtiği Hierapolis ise, Denizli yakınında bugünkü Pamukkale'ye tekabül eder.
- 17) Eskiden kullanılan ve yarım kiloya tekabül eden bir ağırlık birimi.
- 18) M. Gherardt'ın sikkelerin değerlerini gösteren tablosuna göre, İran'ın bugünkü tümeni, elli abbâsî veya yüz mahmûdî, ortalama sekseniki frank eder; yani hemen hemen Tavernier devrindeki değer in iki katı. Abbâsî yaklaşık yirmibeş metelik etmektedir (J.B)
- V. Schrötter'in neşrettiği "Wörterbuch der Münzkunde" (Berlin--Leipzig, 193C)'ye göre: 1 abbâsî— 2 mahmûdî— 4 şâhî — 10 bıstı— 40 kazbekî— 200 dînar; 8 lârî (larin) — 50 abbâsî — 1 tümen'e tekabül ederdi.
- 19) Kral XIV. Louis, 5 Eylül günü, XIII. Louis ile Anne d'Autriche'in yirmiüçüncü evlilik yıllarında, Saint-Germain--en--Laye'de dünyaya gelmiştir (J.B.).
- 20) Godofroi de Boullino Aşağı Lorrain dükü olup, I. Haçlı Seferine katılmış ve Kudüs'ün Haçlılar tarafından zaptından sonra, 25 Temmuz 1099'da kral olmuştur.

- 21) Asnik Ovası doğusunda Reyhaniye civarındaki Cebel-i Se-maan olmalı.
- 22) Mozayikleri de, temsil ettikleri resimleri bozmadan, muay-yen bir derinliğe kadar kazımak mümkün. Şu halde, yazarı-mız tarafından istinâd ettiği tecrübe hiç bir şeyi ispatla-maz (J.B.).
- 23) Elimdeki hesaplar, Haleb'in nüfusunu yüzotuz bin olarak göstermektedir; fakat bu hesaplar, belki de, dış mahallelerin nüfusunu içine almamıştır (J.B.).
- 24) Murad—Suyu, bilindiği gibi, Fırat değil, Fırat'ın bir kolu-dur. Muş—Elazığ kesiminde akar.
- 25) Arabia Petrosos, Arabistan'ın taşlık olan merkezi kesimi (Necd).
- 26) Arabia Felix, Hicaz ve Yemen'i içine alan bölümü. .
- 27) Meşhed—i Ali yani Necef, eski Kufe'nin 10 km kadar batı-sındadır.
- 28) Babur Şâh'ın torununun torunu olup "Şah—Cihan" unva-nıyla hükümdar (1628—1658) olan Hurrem Şah (1592—1666)'ın elçisi Mîr Zarf, Bağdad fethine giden IV. Murad tarafından Musul'da huzura alınmış ve burada kondurul-muş; fetihten dönüşte Tekrit'te tekrar kabul edilmiş, Hind'e ulaştırmak üzere Bağdad'da bulunan Veziriâzam Ka-ra Mustafa Paşa'ya göndermişti (Ocak 1639).
- 29) Hüsrev Paşa olmalı!
- 39) Erdilan vilâyetinin merkezi Sinne veya Sinendic.

İÇİNDEKİLER

Tavernier ve eserine dair	7—9
J.B.J. Breton'un ön sözü	11—14
Giriş	15—23
BİRİNCİ BÖLÜM	
Fransa'dan Asya'ya uzanan yollar, İstanbul'dan İsfahan'a, Erzurum ve Üç—Kilise üzerinden giden yollar	25—33
İKİNCİ BÖLÜM	
Erivan'ın ve Tebriz'in tasviri	35—42
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
Erdebil, Kazvin, Sultaniye, Kum ve Kâşân üzerinden Tebriz'den İsfahan'a giden yol	43—48
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
Anadolu üzerinden İzmir'den İsfahan'a giden yol	49—56
BEŞİNCİ BÖLÜM	
Tokat ve Halep'ten geçen yollar Kirman'dan İsfahan'a seyahat	57—65
ALTINCI BÖLÜM	
Kervansaraylar, Kervanlar, Develer, İran Paraları	66—77
YEDİNCİ BÖLÜM	
İskenderun'a gitmek için Marsilya'dan gemiye binen yazarın Paris'ten İsfahan'a ikinci seyahati	79—88
SEKİZİNCİ BÖLÜM	
Halep'ten İsfahan'a giden çeşitli yollar, özellikle büyük çölden geçen yol	89—98
DOKUZUNCU BÖLÜM	
Mezopotamya ve Asur üzerinden Halep'ten İsfahan'a giden yol	99—108
Dipnotlar	109—111